

વાંચીને વસાવવા યોગ્ય પુસ્તકો.

હિન્દીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૨-૮-૦
પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	૧-૧૨-૦
ગોદ (સીયારામ શરણુપ્તની નવલકથા)	૧-૮-૦
મહારાજોની બુદ્ધશક્તિ (કુંગરશી સંપદ)	૨-૦-૦
જાતીય ગેંગો (સત્યકામ)	૧-૪-૦
સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય (કુંગરશી સંપદ)	૧-૦-૦
વિશ્વ સાહિત્યની વાર્તાઓ (ભોળીલાલ ગાંધી)	૩-૦-૦
લગ્ન સાધના (સોપાન)	૨-૮-૦
લગ્ન એક સમસ્યા ,,	૨-૦-૦
શોધને અંતે	૨-૮-૦
મસ્ત ફકીરના હાસ્ય છાંટણા	૨-૦-૦
મસ્ત ફકીરનો હાસ્ય વિલાસ	૩-૦-૦
મુદાસિની	૧-૦-૦
દેવદાસી	૧-૦-૦
મારા વિના નહિ ચાલે	૧-૦-૦
દશમી	૦-૧૨-૦
બળવાખોર પિતાની તસ્વીર	૨-૮-૦
લયલાના પત્રો	૨-૦-૦
વિરાટ જો છે ત્યારે (ગુણવંતરાય આચાર્ય)	૨-૮-૦
કથા હાસ્ય	૨-૮-૦
કથા કલાપ	૨-૮-૦
કથા કલગી	૨-૮-૦
નેચર ક્યોર	૨-૦-૦
હઠીલાં દર્દોમાં કુદરતી ઉપચારો	૧-૮-૦
ભયંકર ભૂતંગ	૧-૮-૦
માયાની પુતળીઓ	૧-૪-૦
પારસમણી અને હૃદય તેજ (Will Power)	૨-૮-૦
ગૂંચે પોલાંડ (કિમાશંકર જોષી)	૧-૦-૦
પોલાંડનો તારણદાર	૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૧૪૬ કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ દેશીયતો

વર્ગીક ૪-૩૩

જીવનના જંઝાવતોનો અચળતાથી સામનો કરનાર,
રસિક ગ્રામ્ય યુગલની જીવનસ્પર્શીય હૃદયવિદારક ઉત્તમ

કથાશ્રુતિ

દેશવટો

[પ્રથમ ખંડ]

: લેખક :

ભારદ્વાજ

: પ્રકાશક :

સી. શાંતિલાલની કંપની

થુકસેલર્સ : : પબ્લિશર્સ
૮૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨.

: પ્રકાશક :

શાંતિલાલ લક્ષ્મીશંકર પંચોલી
સી. શાંતિલાલની કંપની
૮૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

૬-૩
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૨૪૬

કિંમત રૂ. ત્રણ

: મુદ્રક :

રામદાસ ઇ. પટેલ
૨૪ની પ્રિન્ટરી
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ ૨

પ્ર૦સ્તાવ૦ના

હિન્દુસ્તાન ગામડાંઓનો દેશ : ખેતી પર એનો આધાર : ખેડૂતો એની કરોડરજી. એ ગામડાં, એમાં વસતા ખેડૂતો અને એમની ખેતી-એ તમામની આગે દુર્દશા છે. ખેડૂતો પ્રાયઃ નિર્ધન અને નિરક્ષર હોષ ગળા સુધી દેવામાં ફેણા હોય છે. શાહુકારો અને સત્તાનો અનર્થ કરતા નોકરોની ભીંસ વચ્ચે ખેડૂતોના કેવા હાલહવાલ થાય છે અને ધર્મને નામે ધતીંગ ચલાવનારા ઊજળા ડગો તેમની દુર્દશામાં કેવું ઉમેરણુ કરે છે એ આ નવલકથાના પાત્રોની મુંગી વેદનાઓ કહી આપશે.

દેવો અને મોંઘી હિંદના કંગાળ માનવીઓના પ્રતિનિધિઓ છે. એમની વિટંબના તે સારાચે હિંદનો ઘરઘરનો ઇતિહાસ છે.

આપણા ગામડાના ખેડૂતઘરમાં બનતા બનાવો ને પ્રસંગોની સાચી વાર્તા વાંચતા હોષએ તેવું આ નવલકથા વાંચતાં જણાય છે.

કથાનું હાઈ ઉકેલવા વાચકોને જ આગ્રહ કરું છું.

ગુજર વાચકો અગાઉનાં મારાં પુસ્તકોની જેમ આ નવલકથાને પણ સત્કારે એમ ધન્યું છું.

—લેખક.

અમારાં પ્રકાશનો તથા સોલ એજન્સીનાં પુસ્તકો.

સુરમા	૩	નૂતન કામવિજ્ઞાન	૫	ધરિત્રી	૨
વિશ્વયુધ્ધને પગલે પગલે ૨૧૧		લગ્નસાધના	૨૧૧	વિશાલખા	
દેશવટો ૧-૨	૬	લગ્ન એક સમસ્યા	૨	વિમાતા	૩
વિશ્વ સાહિત્યની		સંતાન સર્જન પછી	૩	અદ્રશ્ય માનવી	૩
વાર્તાઓ ૩		પરવશ પછી ૧-૨-૩	૬૧૧	મસ્તકંઠીરનો હાશ્ય-	
મહારાજ્યોની યુધ્ધશક્તિ ૨		મધુરજની	૧૧૧	વિલાસ	૩
હિન્દીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ ૨૧૧		પ્રેમો પ્રચાર અને		મસ્તકંઠીરના હાશ્યછાંટણા ૩	
ગોલ્ડ	૧૧૧	આસનો ૨		ભગીરદાર : વિક્રેદી	
પુરુષાર્થની પ્રતિભાઓ ૧૧૧૧		મારા વિના નહિ ચાલે ૧		ગાય	૧
સમાજવાદ ૨		બ્રહ્મચર્ય મિમાંસા	૩૧૧	ઇન્ડિયાની આગ	૧
વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ ૨		પરવશ પહેલાં ૨		પોહરી	૧
મહોત્સવને માંડવે ૧		લગ્ન ધર્મ કે કરાર ૧૧૧		સંસાર વિશ્લેષ	૧
સોવિયેટ ભૂમિમાં ૦૧૧૧		ભતીય રોગો ૧૧		પૃથ્વીનાં બે ધન	૦૧૧
શોધને અંતે ૨૧૧		સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય ૧		અર્ધુનું અંગ	૦૧૧૧
પારિભાષિક જ્ઞાનકોશ ૩		હઠીલાં દર્દીમાં		રાસચંદ્રિકા	૦૧૧
આઝાદીની ચંપૂજવાલા ૦૧૧		કુદરતી ઉપચારો ૧૧૧		મહિલા ગરબાવળી	૦૧૧૧
૧૯૪૩ નાં પગરણ ૦૧૧૧		ઉપવાસ કેમ અને		રાસચંદ્રિકા	૦૧૧
પ્રજાતના રંગ ૨૧		ક્યારે ૧૧		આલબેલ	૧૧૧
શૃંગાર ત્રિવેણી ૧૧		શરીર રચનાનું રહસ્ય ૧૧		ચુકલ	૧
મત્સ્યગંધા ને ગાગિય ૧૧૧		કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું		મદનમોહના(શામળલટ) ૧	
કારાવાસની કહાણી ૧		જીવન કવન ૨૧૧		લાલમાટીનો રસ્તો ૨૧૧	
રણજીતરામના નિબંધો ૧૧૧		હું ને મારી બા ૦૧૧૧		નારી	૨
દ્રવ્યોત શતક ૧૧૧		નેચર ક્યોર ૨		નિરૂપમા	૨
કુલલક્ષ્મી કમલા ૧૧		સાસુજી ૧૧૧		ગૃહસ્થાગ	૨
હારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય		જગન્મોહિની અને		ચુકતપંખી ૨૧૧	
ભા. ૧-૨ ૧૦		નટરાજ ૨૧૧		કોરી કિતાબ	૧૧૧
પલટાતી તરવરી ૧				નિવેદિતા ૧-૨	૩૧૧
હિંદ વિશ્વયુધ્ધના		સુહાસિની ૧		ત્રિભેટો ૧૧૧	
વમળમાં ૧૧૧		દેવદાસી ૧		જીવન ચક્ર ૧૧	
પ્રાયશ્ચિત ૧-૨ ૫		દશમી ૦૧૧૧		ભરમાંગના ૨	
સંજીવની ૨૧૧		મમતા ૨		કોણ ગુનેગાર ૧	
મંગળ મૂર્તિ ૨		રાજરાણી ૨		ભગવા નેલો ૧	
ભગતા રે'ને ૧-૨ ૪૧૧		વિકાસ ૩		વિરાટનો ઝંબો ૨	
અંતરની વ્યથા ૨		વિભેદા ૧૧૧		રૂપરાણી ૩	
ઝાંઝવાના જળ ૧૧		બિન્દુ ૧૧૧		કાંતિની ઝાલરી ૩	
અખંડ જ્યોત ૨				નયના ૩	
તણ પગલાં ૩				ગામધણી ૨	
				વિશ્વ દર્શન ૫	

સી. શાંતિલાલની કું. બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ રીટ, મુંબઈ ૨.

દેશવટો

આ પાઠનો દેમાર વર્ષાદ માથે ઝડીઓ દષ રહ્યો હતો. મદમસ્ત હાથીઓનાં ટોળાં રમણે ચડ્યાં હોય, તેમ જલભર્યાં શ્યામ વાદળોથી નભોમંડળ છવરાઈ ગયું હતું, પ્રચંડ તોપોના હુકુટાના જેવા સુરે ગ-ડ-ડ, ગ-ડ-ડ, થતી ગર્જનાઓના ગકુડાટથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયું હતું. શાંત વાતાવરણમાં એકા-એક ભયાનક ચીસો પડતી હોય, તેવા વચ્ચે વચ્ચે થતા કાટકાઓના ભયાનક અવાજોની સાથે, ઝબુક ઝબુક ચમકતી વીજળીઓના ચમકારા ભળી, કુદરતના ધમસાણુની ભયંકરતામાં વધારો કરતી હતી.

આખા શરીરે પાણીથી તરબોળ થઈ ગયેલો દેવો, કુદરતની સામે બાથોડિયાં ભરતો મુડદાલ જેવા બળદો પાછળ ધસડાતા હળને બને તેટલો ભાર દષ ખેડ કરી રહ્યો હતો.

સમ-મ-મ-મ્ ! સ-મ-મ-મ્ ! કરતા પવનના સુસવાટા સાથે પડતી વર્ષાદની ઝડીઓ, તેના મોંઢા ઉપર અને શરીર

ઉપર પછડાતી હતી. ઘડી ઘડી તે કપાળમાંથી આંખ ઉપર ઊતરતા પાણીના રેલા દૂર કરતો, ડચકારા દેતો, બળદને ચલાવી રહ્યો હતો.

મધ્યાહ્ન થઇ ગયો હતો. ભાત લઇને આવેલી મોંઘી પટલાણી એતર વચ્ચેના મહુડાના ઝાડ નીચે ભથવાઈં ઉતારીને દેવાની વાટય જોતી, કુદરત સામે ઝૂઝતા પતિની સામે અનિમિષ નજરે જોતી સોડીઉં વાળીને, મહુડાના થડને અટ્ટેલીને ઊભી હતી.

મોંઘી પણ નખથી શીખ સુધી ભીંજાઇ ગઇ હતી. હૈયાં વીંધીને આરપાર નીકળી બચ તેવા પવનના સપાટામાંથી બચવા તે થડની ઓથે આમ તેમ ફરતી, પણ વર્ષાદં તેા વધતો જ રહ્યો.

એ મુશળધારાઓના માર ખમી શકે તેવી મોંઘીની શારીરિક સ્થિતિ નહોતી. એને છેલ્લા દિવસો જતા હતા. શરીરમાં જોઇએ તેવી તાકાત નહોતી; દિલમાં તાવ ભરાયો હતો એટલે હાડકે હાડકાની સોંસરવો નીકળી જતો પવન એને તાતાં તીર જેવો કારમો લાગતો હતો. અને છતાં એ તો 'સાસુના બચા' ને જોતી, અંતરમાં આનંદ માનતી, વર્તમાનને વીસરી, પતિ-દર્શનમાં તદાકાર અડગ અને અડોલ ઊભી હતી. બહુ કાર્મ વનદેવી પોતાની લીલા જોવા ઊભી હોય.

મજબૂત કાંઠડો મારી દેવો ધરતી માતાની ખેડ કરતો હતો. ગબ ગબ કરતા એના પગ ધુંટણપૂર જમીનમાં ઊંડા ઊતરી જતા અને દર વખતે પાંચ શેર માટી લઇને નીકળતા. તે વખતે એના માંસલ સ્નાયુઓને પડતા શ્રમથી જે દેખાવ થતો તે જોતી મોંઘી દેવાને કેટલી મહેનત કરવી પડે છે તેનો વિચાર કરતી, પોતાનું દુઃખ વીસરી જતી.

“એ-એ-હવે બે ચાસ બાકી સે, તે પૂરાં કરીને આવું
સું, હોં કે !”

બેતરને બીજે છેડેથી દેવાએ હોંકારો કર્યો, અને પત્નીને
જવાબ સાંભળવા કાન તેની તરફ રાખી, ડચકારા દેતાં તેણે
બળદની ઉપર પરાણો વીંઝીને તેમને ઉતાવળા હાંકવા માંડ્યા.

માટે પરાધિયે દેવો હળ બેડીને નીકળ્યો ત્યારથી મોંઘી
કામમાંથી ઊંચી આવી નહોતી.

પહેલો કુકડો બોલ્યો ત્યારે તે ઊઠી હતી. બળદને નીરણું
કરી, ભેંસ દોહી, ઝટઝટ દરણું ઢળી, દેવાના નાસ્તા માટે તેણે
બે રોટલા ઘડી કાઢ્યા અને દેવો બેતર તરફ નીકળ્યો ત્યારથી
તે ઘરના કામમાં ગુંથાઈ હતી.

દોરનાં જાણુ મુતર કાઢી, ઉકરડા સુધી એ કચરાની
ટોપલીઓ નાખી આવીને, વાસણુ લોટા અને પાણી ભરી
આવવાના કામમાં ગુંથાઈ, ઘરના કચરા પુંજ અને બીજા
પરચુરણુ કામ પછી ભથવારા માટે રસોઈની અને બળદો
માટે બેતરમાંના નીરણુની તૈયારી વગેરે કામમાં તે રોકાયેલી
હતી; અને તે પછી એ બધો બોળો ઉંચકીને અડધો પોણો
ગાઉ ચાલીને તે પતિને જમાડવા આવી હતી.

બેજીવવાળી હોવાથી મોંઘીથી આટલા બધા કામનો ઢસરડો
ઉંચકી શકાય તેમ નહોતું, પરંતુ દેવાના ઘરમાં બીજું કાંઈ
એને મદદ કરે તેમ ન હોવાથી બિચારી મોંઘી એ બહુજ કામ
કરે જતી હતી.

એ શ્રમને લીધે થોડાક દિવસથી એની તબિયત લથડતી જતી. શરીરમાં ઝીણું ઝીણું તાવ નિરંતર ભરાયેલો રહેતો. તે માટે ઔષધી લાવવાની દેવાની શક્તિ નહોતી. એ બિચારો માંડ માંડ પેટનું અને ઘરનું પૂરું કરી શકતો. તો પણ એકઠે વર્ષ એવું જતું નહીં કે તેને પાંચ પચ્ચીસનું દેવું કરવું પડ્યું ન હોય.

એની બળદની જોડ ખરી રીતે તો ખેતી કરવાને લાયકની નહોતી; પણ ગયે વરસે જ એક જુવાન વાછરડો એકાએક મરી ગયો અને વાણીઆએ નવો બળદ ખરીદવા પૂરા પૈસા આપ્યા નહીં. એણે ખાતે માંડીને દેવા પેટે આવેલો ઘરડો બળદ આપ્યો એથી એને નભાવવું પડ્યું.

દેવાને ઘેરે ભેંસ હતી, પણ તે પારકી દોઝે બાંધેલી. એનું જેટલું દોઝ ભરવું પડતું એટલું તો ઘી પણ થતું નહીં, છતાં છાસ દૂધના આધાર માટે, અને ત્રણ ચાર વર્ષની મહેનત પછી એની પાડી મોટી થાય તેમાંથી અડધો ભાગ મળવાની આશાએ મોંઘીએ આગ્રહ કરીને ભેંસ મંગાવી હતી; અને એ આશાના જીર્ણ તંતુને આધારે તે ભેંસની ચાકરી કરી રહી હતી.

અધૂરા રહેલા એ ચાસ પૂરા કરીને દેવો મહુડાના ઝાડ નીચે આવ્યો ત્યારે ટાઢથી શીંગડું બની ગયેલી મોંઘી, મહુડાના થડ સાથે દબાઈને બેઠી હતી. પવનમાં ધ્રૂજતા પીપળાના પાંદડાની માફક તેના દાંત કડકડ કડકડ થઈ રહ્યા હતા.

ધસમસતો દેવો હવામાં ઊડતો હોય તેમ આવતો હતો.

તેણે મોંઘીને દૂરથી જોઈ. વર્ષાદથી ભીંજવાથી એનાં અંગો સુંદર લાગતાં હતાં.

એ સુંદરતા જોઈ દેવો એક વિપલ શરીરે ચડેલા થાકને વીસરી ગયો, આવી પટલાણીને પોતે પતિ છે એ વિચારથી એનું હૈયું પ્રકુલિત થઈ ગયું.

દેવાને આવતો જોઈને મોંઘીએ એને માટે ખાવાનું પીરસવા માંડ્યું.

મહુડા નીચે મૂકેલા પાણીના ઘડામાંથી મોંઘીએ દેવાને હાથ ધોવા પાણી કાઢી આપ્યું.

મોંઘીનું શરીર એ વખતે પણ ટાટથી ધૂળ રહ્યું હતું.

તે જોઈને દેવાએ સચિંત ભાવે પૂછ્યું:

“ટાઠ બહુ લાગે સે?”

“કંઈ નહીં. એતો વાયરાને લીધે.”

દેવાએ તેની સામે જોયું. એક મુંગો નિશ્વાસ મૂક્યો, અને આવીને જમવા બેઠો.

મોટા બે રોટલા તેણે એક તાવડીમાં મૂક્યા અને કાંસાના તાંસળામાં કઢી પીરસી તે લઈને મહુડાના થડ આગળ દેવો ખાવા બેઠો.

આટ આટલું કામ કર્યા પછી એને ખાપડાને નિરાંતે ખાવા બેસવાની જગા પણ નહોતી.

ખાવાનું આપીને મોંઘી ઊઠી. તે હજેથી છૂટેલા બળદો પાસે ગઈ. હેતથી તેમના માથે હાથ ફેરવ્યો. અને તેમને મહુડા આગળ દોરી દાવી ભરના પૂજા તથા ભૂકો ખાવા નીચાં.

ઘડી દેવાને જોઇતું આપતી, ઘડીક બળદોના નીરજીને સંકારતી મોંઘી ટાઢને વીસરવા મથતી હતી.

પણ અંગે અંગમાં પેસી ગયેલા પવનના સુસવાટાથી તેના શરીરનું કળતર મટતું નહોતું.

છતાં મોંઘી હિંમતથી એ દરદ ઉપર બિજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

દેવો ખાઇ રહ્યો અને બીના ખીસામાંથી ચલમ કાઢી, વરસાદથી યુગાઇ ન બચ, તે રીતે મહુડાના પોલા થડ નીચે ભારી રાખેલા દેવતામાંથી થોડીક ચીનગારીઓ લઇ તેણે ચલમ ભરી-પીવા માંડી. પૂરા એક કલાકનો એ આરામ લીધો ન લીધો ત્યાં તો ફરીથી હજે જીવવાનો સમય થયો, અને દેવો બળદોને દોરી ઊઠ્યો.

મોંઘીએ બધાં વાસણો એકઠાં કર્યાં, મોટા ટોપલામાં મૂક્યાં અને ધીરે ધીરે ઘર તરફ ડગલાં ભરવા માંડ્યાં.

મોંઘી જેમ તેમ કરીને ઘેર તો પહોંચી પણ ત્યારે તો એનું શરીર ધબી જતું હતું. પવનના સુસવાટા, વર્ષાદના ઝપાટા એનું અશક્ત શરીર સહન કરી ન શક્યું.

મોંઘીએ જેમ તેમ કરતાં બીના કપડાં બદલી નાખ્યાં અને તાપણું સળગાવીને શરીર ગરમ કર્યું; છતાં ટાઢ ન ન ખસી તે નજ ખસી. છેવટે હારીને ન છૂટકે તે બિચારી ગાભાની ગોદડીઓ ઓઢીને સ્વપ્ન ગઇ.

તે સ્વતી હતી, શરીર તાવથી ભર ઉનાળાના મધ્યાહ્નના વાતાવરણ જેવું બની ગયું હતું; છતાં 'રાતે ઘેર આવીને 'એ' ખાશે શું ? ઘરનું કામ કાણુ કરશે ?' એજ ચિંતા એના હયાને કારી રહી હતી.

એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં ટાઢનો ઉછાળો સહજ કમી થતાંજ તે ઊઠી; ખીજ દિવસને માટે અનાજ સાફ કર્યું; થાક્યા પાક્યા આવનારા બળદોને માટે ખાણુ ખાફવાની વ્યવસ્થા કરી; નાનકડી પાડીને ખાવા નીચું અને સાંજની રસોઇની તૈયારી કરવા લાગી.

એ વખતે તેને ઝીણી ઝીણી પીડ શરૂ થઇ. શરીર કામ કરવાની ના પાડતું હતું, તાવને લીધે સાંધે સાંધા દુખતા હતા, તેમાં પીડનો વધારો થયો. તો પણ તેણે જેમ તેમ કરીને ખીચડી ચુલે ચડાવી અને વળી પાછી પથારીમાં પડી.

સાંજ પડી, વરસાદ કંઈક ધીમો પડ્યો.

મંદિરમાં સંખ્યા આરતીઓ વાગવા માંડી, અને જેફતોને જેતરોમાંથી પાછા આવવાનો સમય થયો. હજ લઇને આવતા દેવાના ડચકારા દૂરથી સંભળાવા લાગ્યા.

મોંઘી ઊઠીને બેઠી થઇ અને આંગણા સુધી પતિની સામે ગઈ અને હજ હોડવામાં તેમજ બળદોને ખાંધી તેમને ખાણુ નીરવાના કામમાં દેવાની મદદગાર બની.

એને પીડ આવવી ચાલુ હતી પણ જેફતની પત્નીઓને એવી પીડને ગણકારવા પુરસદ મળતી નથી.

તુરતજ તેણે ધગધગતા પાણીનો ઉનામણો કાઢીને, આંગણામાંના નહાવણીયા આગળ મૂક્યો. સમોવણુ માટે ટાઢું પાણી

લાવીને રજુ કર્યું, અને ઘરમાં જઈને સ્કાં કપડાં લાવીને
બાજીમાં મૂકી ગઈ.

પછી તો ખાવાનું પીરસવું, ભેંસ દોહવી, ઢોર ખાંધવાં,
ખાટલા પાથરવા એમ કામની પરંપરામાં મોંઘી ગુંથાઈ ગઈ.
પણ એને સવા ટાણે ફરીથી ટાઢ ચડી. તાવનો નવો ફૂમલો
શરૂ થયો અને પીડની આંકડી ઉપર આંકડી આવવા લાગી.

પત્નીની એ દશા જોઈને દેવો ગભરાઈ ગયો.

મોંઘીને આખી રાત કબૂ થયું.

દેવો પોતાનો થાક ભૂલીને એકલો હાથે એની સારવાર કરી રહ્યો હતો.

જાને જીવાન : સંસારનાં સરખાં બિનઅનુભવી. આવા નાજીક પ્રસંગે શું કરવું તે ન સમજે દેવો કે ન સમજે મોંઘી.

ઘડીક કબૂ ઓછું થાય ત્યારે મોંઘી દેવાની ચિંતા કરતી કહે: -

“તમે ક્યાં સુધી ઉબગરો કરશો ? આખા દહાડાના થાકેલા આમ ઉબગરો કરીને માંદા પડશો તો વાવણીની ખરી વેળાએ અટકી પડશું, અને પછી ખારે મહિના વાણીઆનું દેવું કરવું પડશે !”

“તું એની ચિંતા ના કર” ચિંતાથી ફેબેલો દેવો પત્નીને આશ્વાસન આપે: “નસીબમાં હશે તો ક્યાંય જવાનું નથી.

પણ તને આટઆટલું દુઃખ થતું હોય એ વખતે મને ઊંઘ શે આવે ? ”

એટલામાં મોંઘીને વળી આંકડી આવવી શરૂ થાય અને ખાટલામાં આમથી તેમ ને તેમથી આમ આળોટતી, દુઃખથી નીકળી જતી ચીસ પાડોશમાં કોઈ સાંભળી ન જાય તે માટે દાંત પીસી રાખી સહન કરવા મથે, પણ તોયે એનાથી ધીમી ચીસ નાંખાઈ જાય, ત્યારે દેવો ઢીલોવીલો બની જઈને પત્નીને થતા દુઃખને ઓછું કરવા પોતાનાથી કશુંજ બની નથી શકતું એ નિરાધારી દશાથી લેવાઈ જતો, કશું નજરે મોંઘી સામે જોઈ રહે. ઘડીમાં એની પાસે જઈને બેસે, શરીરે હાથ ફેરવે, ‘પાણી ગરમ કરીને કે દેવતા સળગાવી કપડાથી શેક કરું ?’ એમ પૂછતો, ગાભરો ગાભરો બની જાય !

આમને આમ કેટલોક વખત વહી ગયો, હમણું મટે, હમણું આરામ થાય, એવી આશામાં ને આશામાં બંને જણ રાહ જોઈ જોઈને થાક્યાં, પણ મોંઘીને આરામ ન થયો. એનું કષ્ટ ઘટવાને બદલે વધતું જ ચાલ્યું. એટલે દેવો ગભરાયો અને બાળુનાં અવલકાકીને ઘેર જઈને તેમને ઉઠાડી આવ્યો.

દેવો પટેલનો બાપ રૂંડો પટેલ એ વરસ ઉપર લાકડું કાપતાં કુહાડી વાગવાથી ધનુર્વા થવાથી અતિશય દુઃખ ભોગવીને મરી ગયો, ત્યારે પણ એ કુટુંબ દેવાદાર હતુંજ, અને રૂંડા પટેલ પાછળ ન્યાત જમાડવાનું જે ખર્ચ થયું તેથી એના રૂણભારમાં વધારો થયો હતો.

રૂડા પટેલની વહુ મંછી પટલાણી દેવો ચાર વર્ષનો હતો ત્યારે કાગળીયાનો ભોગ થયાં; ત્યારથી રૂડાએ જ દેવાને ઉછેરીને મોટા કરેલો. એટલે રૂડા પટેલના મરણ વખતે દેવો દુનિયામાં એકલો પડી ગયો હતો; તે પણ પિતાના હાથ નીચે ખેતીવાડીનું શિક્ષણ પામેલો હોવાથી તેણે ગભરાયા વિના સંસારનું ગાહું મોંઘીની મદદથી ગમડાવવા માંડ્યું હતું. પરંતુ પતિપત્નીની સતત મહેનત છતાં, દરેક વરસે થેલાભાષ શેઠની પાસેથી થોડી ઘણી રકમ ખાતે મંડાવીને લેવીજ પડતી.

આવી કંગાલિયતમાં દેવો પાસે મોંઘીની સુવાવડ માટે કશુંજ સાધન નહોતું. એની ચિંતા એને અત્યારેજ થવા લાગી. વૃદ્ધ અવલકાકી મોંઘીની પાસે ગયાં, ત્યારે દેવો ચિંતાથી ફૂંચેલો ઘરની સામે જોતો, મોંઘીનો વિચાર કરતો નિશ્વાસ નાખતો ઊભો હતો.

એની આંખ આગળથી તે વખતે કંગાલિયતનાં કર્ણ ધિત્રો પસાર થવા લાગ્યાં.

ઘરમાં ફેડીઓ હતી, પણ તે લગભગ ખાલી હતી. પતિ પત્નીની પાસે એકેકી જોડ થાપણું કપડાં સિવાય બીજાં સારાં કપડાં પણ નહોતાં. એકાદ બે રૂનાં ગોદડાં સિવાય એના ડામ-ચિયા ઉપર ગાભાની થોડી ઘણી ગોદડીઓ ચીંથરેલાલ દશામાં લટકી રહી હતી. તાંબા પિત્તળ અને કાંસાનાં આઠ દસ વાસણ સિવાય બધાં માટીનાં ઢોબરાંજ હતાં ! થેલા શેઠની ભેંસની આટઆટલી ઠાઠવેઠ કરવા છતાં ભાગ્યે શેર બશેર ઘી એના ઘરની વાઢીમાં રહેતું. ગોળ કે ખાંડ તો વાર તહેવારે ખરીદી લાવે ત્યારે ! મોંઘી પાસે એકાદ બે સોનાના અને એકાદ બે ચાંદીના દાગીના હતા, પણ તે વેચવા બચ તો ખરા બસો રૂપિ-

યાએ આવે નહિ ! ગામમાં ઘર હતું, સીમમાં એ પાંચ વીધાં ભોંય હતી, પણ એ બધાંની કિંમત કરતાં વેલા શેઠનું દેવું વધારે મોટું હતું !

દેવાના મનઃચક્ષુ સમક્ષ આ બધાં ચિત્રો એક પછી એક વીજળીવેગે પસાર થઇ ગયાં. એનાથી નિશ્વાસ નાખી દેવાયો :

“કયા કરમના દોષે અમારી આવી દશા થઇ ? ખારે મહિના મહેનત કરી કરીને મરી જઇએ છીએ. એક દહાડો હાશ કરીને ખેડાં નથી, ખાવામાં ચે વેંસ ને જાસ કે રોટલા ને કઢી !...”

ગાઠ અંધારામાં આશાના ધ્રુવ તારાને શોધતો હોય તેમ આવા વિચારો કરતો દેવો ઊંડી ઉતરી ગયેલી આંખો આમતેમ ફેરવવા લાગ્યો.

ફરીથી એના અંતરમાંથી ઊંડો નિસાસો નીકળી ગયો.

“આ ઘરમાં બચારું જે છોકરું આવશે, એ પણ શું સુખ ભોગવવાનું હતું ?”

મોટે પરોઢિયે દેવો વેલાભાઇ શેઠને ઘેર જવા નીકળ્યો ત્યાં સુધી મોંઘીનો છૂટકારો થયો નહતો. પરંતુ અવલકાકીએ મોંઘીની સંભાળ રાખવાનું એને આશ્વાસન આપીને સુંઠ, પીપર, ગોળ, ચુંદર વગેરે વસ્તુઓ જેમ અને તેમ જલદી લઇ આવવા દેવાને આગ્રહ કર્યો, એટલે તે શહેર તરફ ચાલી નીકળ્યો.

એના ગામડાથી વેલા શેઠનું ગામ ત્રણેક ગાઉ દૂર હતું. હટાણાં કરવા સહુને ત્યાંજ જવું પડતું. એટલે રસ્તે માણસોની

આખો દિવસ હારાદોર રહેતી. પણ દેવો નીકળ્યો ત્યારે આખે રસ્તે કોઇ ન મળ્યું. બધે થનકાર હતું, હજી માળામાંથી પંખી પણ બગ્યાં નહોતાં.

મોંઘીની ચિંતાને લીધે એના પગમાં બમણું જોર આવી ગયું હતું. મોટી મોટી છલાંગો ભરતો તે હવામાં ઊડતો હોય એ રીતે જતો હતો.

એનું જાળિયું ચાલતું હતું પણ જીવ મોંઘીની પાસે હતો. ‘ક્યારે પાછો વળું ? ક્યારે પાછો વળું ? ક્યારે પાછો વળું ?’ એજ માત્ર એક વિચારથી એનું મગજ ભરાયેલું હતું.

હજી તો શહેરનાં ઘોડ પૂરાં બગ્યા પણ નહિ હોય, ત્યાં તો દેવો ઘેલા શેઠની બે માળની હવેલી આગળ આવીને ખડો થયો.

એક નોકર વાસીદું વાળતો હતો, તેને એણે આવતાં વેંત પૂછ્યું :

“જેચર, શેઠ શું કરે છે ?”

“હજી તો હમણાં જ ઊઠતા હશે.” એ શબ્દો સાંભળતાંજ દેવાના આત્મામાં ચીરાડો પડ્યો.

અકેક વિપળ એને માટે અકેકેક યુગ જેવી હતી. ઘેર શું થયું હશે ? મોંઘીની શી દશા હશે ? એજ ચિંતા એને થઇ રહી હતી.

ખડકી આગળ પડેલી એક જુની પાટ ઉપર દેવો બેઠો.

એના હૈયાને એકજ ચિંતા સતાવી રહી હતી : “મોંઘીનું

શું થયું હશે?” એકજ વિચાર એના મગજને આકુળ વ્યાકુળ કરી રહ્યો હતો : “ઘેલા શેઠ ક્યારે નીચે ઊતરશે?”

ઘેલાભાઈ શેઠની હવેલીમાં નવોજ તાલ જામ્યો હતો. પચાસ વર્ષના ઘેલાભાઈ અને પચીસ વરસનાં સમરથ શેઠાણી! શેઠનાં એ બીજી વખતનાં પત્ની હતાં.

ખલુખલુતા પોળીયાની કેટલીક કાથળીઓના બદલામાં સમરથ શેઠાણીને ખરીદવાનો સોદો થયેલો, એટલે પૈસા ઉપર ઘેલાભાઈનો જેટલો પ્રેમ હતો, તેટલો પ્રેમ શેઠાણી ઉપર એમને રહેતો.

તેમાં વળી તેર વરસનાં શેઠાણીને પરણીને લાવ્યા પછી એ વરસમાં દીકરો આવ્યો, ત્યારથી શેઠાણીનાં માન ઓર વધ્યાં હતાં.

પણ શેઠાણી આગળ તો ઘેલાભાઈની કિંમત ઘણીજ ઓછી ગણાતી. છતાંએ ‘નવી’ ને હથેળીમાંના ફેલ્દાની માફક જળવતા, એનો પડયો બોલ ઉંચકી લેતા સમરથ શેઠાણીને જે જોષએ તે લાવીને રજુ કરતા!

દેવા માટે અકેક વિપળ જીવનની આકરી કસોટીની જતી હતી. એ બિચારો પળે પળે જાંચી નીચી ડોક કરી કરીને નીસરણી તરફ જોયા કરતો. પણ ઘેલાભાઈનાં પગલાં હજી સંભળાતાં નહોતાં!

ઓશરીમાંજ મોટું ઘડિયળ હતું. તેના લોલકના પ્રત્યેક

અવાજની સાથે દેવાના હૈયામાં હથોડાના મજબૂત પ્રહાર થતા હતા.

“મોંઘીનું શું થયું હશે?”

દેવાની ચિંતા બેલા શેડને નીચે ઊતરતાં જેમ વિલંબ થતો હતો તેમ વધતી જતી હતી.

એક એક મિનિટ વધતી જતી હતી. દેવાની અધિરાષ્ટ્ર પણ તેની સાથે સાથેજ વધતી જતી હતી. બે-ચાર-પાંચ-દશ-પંદર મિનિટો પાણીના રેલાની માફક વહી ગઈ, તેમ તેમ દેવાની વિકળતા પણ વધતી ગઈ.

“બેચર, શેડ ક્યારે જાગશે?”

એણે ફરીથી પૂછ્યું:

“પટેલ ! શું કામ પડ્યું છે, આટલું બધું વહેલું?”

“ભાઈ, ઘેર બેસું બેજવહતું છે ને માંદું છે, અહીંથી પૈસા લઈ તેમાંથી હટાણું કરીને મારે ઘેર જવું છે.

એટલામાં દાદર ઉપર પગલાંનો અવાજ સંભળાયો, સમરથ નીચે આવી. તેની વાંસે વાંસેજ બેલાભાઈ પણ ઊતરતા દેખાયા. દેવાની આંખમાં આશાની વીજળી ચમકી, તે ઊભો થયો, અને શેડની સામે ગયો.

“કેમ દેવા?”

“શેડ, જરાક કામ પડ્યું છે.”

એટલું કહીને દેવો પોતાની વાત આગળ કરવા બંધ તેટલામાં તો બેલાભાઈ સીધા ઘરમાં ચાલી ગયા ! દેવો તેની પાછળ પાછળ, ડરતો ડરતો જવા લાગ્યો.

અંદર નાટક ભજવાતું હતું.

સમરથનું મોઢું ચડેલું હતું. બેલાભાઈ તેમને કંઈક સમજાવતા હતા.

“એમજ કહોને કે તમારે કશું કરવુંજ નથી !” સમરથ છલુકો કરીને બોલતી હતી.

“પણ મેં તને ક્યાં ના પાડી છે ?”

બેલાભાઈ ઢીલા ઢીલા થઈને તેને સમજાવતા હતા.

“તો પછી કાલે મને મણિયાએ એમ કેમ કહ્યું કે, શેઠે નવી માળા બનાવવાની ના પાડી છે ?”

“ના, ના, તારા સમ, એવું કશું નથી.”

બેલાભાઈએ હસવાનો ડોળ કર્યો.

આ ચર્ચા ચાલતી હતી તે વખતે દેવાને અંદર આવતો જોઈને બેલાભાઈએ તાફકો કર્યો.

“દેવા, શું કામ છે ?”

“શેઠ, થોડા પૈસા જોઈએ છે.”

“અત્યારના પહોરમાં ? ભલા માણસ હજી દહાડો તો પૂરો ગિચો નથી, ત્યાં તું ક્યાંથી આવી પહોંચ્યો ?”

“શેઠ, ઘેર માંદી છે, અને...”

“તે અત્યારમાં શું છે ? થોડીવાર બહાર જેસ, કાંઈને દાતણપાણી તો કરવા દે ભલા માણસ, ગરજવાનને અકકલ નથી હોતી એમ કહ્યું છે તે ખરું છે.”

દેવો બિચારો જંબવાણો પડી ગયો. બેલાભાઈના તાફકાથી તે ગભરાયો.

બિચારો દેવો ભાંગેલે પગે બહાર આવીને બેઠો.

મનમાં અનેક મનસૂચા ઘડતો દેવો ચિંતાતુર હૃદયે બેસી રહ્યો.

બેલાભાઈએ દાતણપાણી કરીને ચહા પીધી. પણ દેવા નામનું ક્રોધ પ્રાણી એને આંગણે બેઠું છે તેની તો એને પરવાયે નહોતી.

ચહા પીતાં પીતાં એણે સમરથને મનાવવા માંડી, તેને માટે એને પસંદ પડે તેવી નવા ઘાટની માળા બનાવવાની પરવાનગી આપી અને બહેચરને તુરતજ મણિલાલ સોનીને બોલાવવા મોકલ્યો.

ધીરે રહીને બેલાભાઈ સંડાસ ગયા, ધીરે ધીરે આવીને હાથપગ ધોયા, અને નહાવાની તૈયારી કરવા માંડી.

આકાશમાં સ્વરજ ચડતો જતો હતો, ઘડિયાળનો કાંટો આગળ ને આગળ ફરતો જતો હતો. બિચારા દેવાના હૈયામાં સળગતો નિરાશાનો અગ્નિ ધીરે ધીરે તેની જ્વાળાઓ વધારતો જતો હતો.

છતાં બેલાભાઈ એની તરફ જોતા પણ ન હતા !

દેવાથી હવે સહન ન થયું. તે અકળાયો, ફરીથી તે ઊઠ્યો. બેલાભાઈની પાસે ગયો અને તેણે કહ્યું:

“શેઠ, ઘેર એને હું બહુજ માંદી મૂકીને આવ્યો છું. મારે હમણાં ને હમણાં સરસામાન લઇને જવું છે. એની સંભાળ

લેનાર કાઢ નથી. આખી રાત એને એટલી પીડા થઇ છે કે ન પૂછે વાત, કદાચ બાળક અવતર્યું હશે કે નહીં ? એટલે મારે જલદી જવું જોઇએ.”

“તારે જવું હોય તો જ. હું ક્યાં રોકી રહ્યો છું ?”
લેલાભાઈએ ખેતમાથી કહ્યું.

“પણ શેઠ, પૈસા આપો ત્યારે ને ?”

“પૈસા પૈસા કરે છે, એ તો હુંયે સમજ્યો. જરાક ઘોડો ખેંચી બાંધ. ઊઠ્યા ત્યાંથી તારે તો હજોતરો છે. શું છે ગમ્યાભાઈની જાત !”

“લેલાકાકા, તમને અમારું દુઃખ ન સમજાય. એ તો પડી હોય તેજ જાણે. મને અત્યારે એકેકી ઘડી વરસ જેવી લાગે છે.”

“પણ મારે તો પૈસા આપવાના છે ને ? અને તું તો લેતી વખતે ઉતાવળ કરતાં જાણે છે. આપવાની તો વાતજ નહીં...”

“ભેંસના દોઝનું ઘી પણ સરખું ક્યાં લાવે છે ?” શેઠાણીએ વચ્ચેજ દેવાને અડાવ્યો.

“લેલાકાકા, પાકે છે એટલું બધું તો હાજર કરું છું”

“એટલે, તું તો કાલે કહીશ કે મારે કશું જ પાક્યું નથી. તેથી શું મારે માંડી વાળવું ?”

“શેઠ, માંડી વાળવાની વાત ક્યાં છે ? પણ આજે તો મારા ગરીબ માણસની દયા જાણો. મારે ઘેર કોણ જાણે શું એ થયું હશે ?”

“અરે ! તમારી કણજણો તો ખેતરમાં કામ કરતાં કરતાં હોય જાણે ! એમને શું થાય ? એ તો બધું દુઃખ અમારા જેવાંને !”

સમરથનો આ ટાણો દેવાને તોપના ગોળા કરતાંએ વધુ વસમો લાગ્યો. મોંઘી માટે આમ બોલનારીનું ગળુંજ ભચડી નામે એવી લાગણીથી એક વિપલ એનું હૈયું કમકમી ઊડ્યું; પણ ખીજખ પળે પોતાની દશાનો વિચાર આવવાથી તે બિચારે શાંત રહ્યો.

આવી કેટલીયે વાતો સંભળાયા પછી જ્યારે ઘેલાભાઈએ તેને દશ રૂપિયા આપ્યા, ત્યારે ઘડિયાળમાં સાડા નવ થઈ ગયા હતા.

ઊડીને ઘેર જવાનું હોય તો જય, એટલી ઉતાવળ અને વ્યાકુળતાથી તે બજારમાં ગયો, અને અવલકાકીએ સુવાવડ માટે કહેલી વસ્તુઓ ખરીદ કરી સાડાદશ પછી તે ઘેર જવા તૈયાર થયો. પરંતુ તે થોડાંક ડગલાં ભાગ્યેજ ચાલ્યો હશે એટલામાં તો પોલિસના એક સિપાઈએ તેને જતો બેઠને જુમ મારી :

“ અબે એ ! ખડા રહે ! ”

દેવો ધડકતે હૈયે તેની સામે બેઠ રહ્યો.

ઉલ્લુકી માફક દેખતા હય કયા ?

“થું છે ભાઈ ?” દેવાએ ધીમેથી પૂછ્યું.

“અમે ઇધર આ.”

“મારે કામ છે.”

“કામ વાલે આતા હય કે નહીં ?”

“સાલાકો લગાઓ લાત !” દેવડીના ઓટલા ઉપર
ઘેડેલા બીબ પોલિસ સિપાઈએ પહેલાને ઉશ્કર્યો.

દેવો એ સાંભળીને ગભરાતો એની પાસે ગયો.

“ભઈસ્યાબ, મારે ઘેર બાયડી માંદી છે અને મારે ઉતા-
વળ છે, તમારે મારું થું કામ છે ?”

“ચલ ચલ, બાયડી વાલે ! ફોજદાર સાબકે ઘરપે લકડી
કાઠનેકા હય.”

કહેતાં કહેતાં સિપાઈએ દેવાને ગળચીમાંથી પકડીને
ઝેંચ્યો.

“અરે સાહેબ, પણ હું ગરીબ માણસ, ઘેર મારી...”

એનું વાક્ય પૂરું થતાં પહેલાં તો માથા ઉપર એ ત્રણ ધખખા અને વાંસામાં એક બેસદાર ધક્કો મારી આગળ ધકેલ્યો.

દેવાના હાથમાંથી એ વખતે પોટકું પડી ગયું.

“અરે ભયશ્યામ કાઠી બીજને પકડો ને, મારે ઘેર...”

“ઘેરવાલા ન જોયા હોય તો ! સાલા મિજબાન કરતા હય. અબ મુંગા મુંગા ચલતા હય કે નહિ ?”

એને દેવાની વાત સાંભળવાની પુરસદ નહોતી. ફોજદાર સાહેબને ઘેર લાકડાં ફાડવાં એટલો હુકમ જ તેને તો બબલવાનો હતો.

દેવો પડી ગયેલું પોટકું લેવા નીચો નમ્યો, ત્યાં તો ઉપરથી એક વધુ ધખખો પડ્યો !

ભર બખર વચ્ચે, ઉજળે દહાડે જગતના તાતની જમાતના દેવાની ઉપર કાયદાના સંરક્ષક તરફથી ચૂજરતો આ જુલમ અનેક માણસો જોતા હતા, દેવાની આતુર આંખ આશરો શોધવા તેમની તરફ ફરતી, પણ પોલિસના માણસની સામે ચઢને ફોજદાર સાહેબને ઘેર લાકડાં ફાડવા જતા દેવાને કોણ બચાવી શકે ?

‘એ લકરામાં આપણે શીદ પડીએ ?’

કૂટલાય જોનારા લોકો અંદર અંદર એવી વાતચીત કરતા આત્મ્યા ગયા.

હતાશ થઈ ગયેલો દેવો કાંઈ તેને છોડાવી શકે તેવું નહીં બોવાથી, પોલિસના ધકકા સાથે ધકેલાતો આગળ થયો.

એના હૈયામાં હોળી સળગતી હતી. નિરાધાર જેવો એ, સારીયે આલમમાં એકલો પડી ગયેલો ધકેલાતો જતો હતો. ત્યારે ચારે દિશાએથી ભયાનક સ્વરે તેને કાંઈ ભિવરાવી રહ્યું હોય તેવા ધ્વનિથી એના કાન ફાટી જતા હતા. એની શોકની છાયાથી જાંખી પડી જતી દષ્ટિ સમક્ષ ભયનાં અનેક ભૂતો ભયંકર સ્વરૂપે તાંડવ કરતાં હતાં. નર્કની કાંઈક અગમ્ય ભૂમિમાં એ ઘસડાતો હોય અને નર્કના અધિષ્ઠાતાનો એકાદ ધાતકી સેવક તેને ઘસડી રહ્યો હોય તેવું દશ્ય હતું.

આખે રસ્તે અનેક વખત દેવાએ એને વિનવણીઓ કરી કરીને સમજાવવાના અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ પથરહૃદયના પોલિસ તરફથી તેને દરેક વખતે એ ચાર ગાળો સિવાય બીજું કંઈ જ મળ્યું નહીં.

દેવાને એ ખબર નહોતી કે તે સામ્રાજ્યના નાગરિક સૂત્રધારો જગતમાંથી યુદ્ધાભી નાબૂદ કરી નાખવાની યશકલગી પોતાની ટોપીના પીચમાં ખોસીને ફેરે છે. એને એ વાતનું પણ ભાન ન હતું કે તે સામ્રાજ્યનો એક માનવતો નગરજન છે. સરકારની તિબેરીમાં તે જગતના કાંઈ પણ નાગરિક કરતાં વધુ કર મોકલે છે. જ્યારે તેને ધખ્ખા મારી ઘસડી જનારો એના જેવાઓની સેવા માટે રખાયેલો પંદર વીસ રૂપરડીનો પગારદાર નોકર છે. દેવાને એ વાતની પણ ખબર ન હતી કે કાંઈ પણ

માણસને એ રીતે વેઠે પકડવો એ કાયદાની નજરે ગુન્હો છે. અને વળી જ્યારે તેવું કાર્ય પોલિસના માણસ કરે છે ત્યારે તો તે એવડો ગુન્હો ગણાય છે !

દેવો અજ્ઞાન હતો, નિરક્ષર તેમજ નિર્ધન હતો, કાયદાની વાતની એને ગતાગમ નહોતી, એને સામાન્યના નાગરિકત્વના શું શું અધિકાર છે તેની પણ કશી ખબર નહોતી.

તે એ પણ નહોતો જાણતો કે, પોલિસ સિપાઇને આ રીતે તેને લાકડાં ચીરવા માટે લઇ જવાનો જરા પણ અધિકાર ન હતો.

એ તો બાપડો એટલું જ જાણતો હતો કે પોલિસના સિપાઇ એટલે સરકારી માણસ. એ જે કહે અથવા કરે તે બધું સરકારની આજ્ઞાથીજ. એની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એટલે સરકારી આજ્ઞા પાળવી. અને તેની સામે થવું એટલે સરકારની સામે થવું.

એના ગામનો મુખી, એનીજ ન્યાતનો માણસ હોય છતાં તે ભતે થઇને અનેક વખત એફતોની પાસે વેઠે ગાડાં કઢાવે અને બીજા પણ કેટલાંય કામ વેઠને નામે, સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કરાવે. ઉપરથી તેમના સ્વજન તરીકે તે ખાનગીમાં એમને એવી સલાહ પણ આપે કે, આ રીતે વેઠ કરવી તે કાયદેસર છે અને તેની ના પાડવી એ ગુન્હો છે. પરંતુ કરેલી વેઠના બદલામાં પૈસા લેવા એ વાત તેને કોઇએ શીખવેલી જ નહીં !

આ દિશામાં ઉછરેલો દેવો ફોજદાર સાહેબને ઘેર લાકડાં ફાડવા માટે જવામાં આનાકાની શી રીતે કરી શકે ?

પણ એના રોમેરોમમાં મોંઘીની ચિંતા સળગી રહી હતી :

“ઘેર શી દશા હશે?—એને હજી દુઃખ થતું હશે કે ખંધ પડ્યું હશે?—કશુંક અવતર્યું હશે તો?—પણ બાળકનો જન્મ થતાં વખત છેને કંઈક થયું હોય તો? પેલી પુંજ કાકીની દિવાળી બાળક અવતરતાંજ મરી ગયેલી—અને માધાભાઈની રતનનું બાળક આડું આવવાથી તેને કાપીને કાઢવું પડેલું...”

આ વિચારો દેવાને આખે રસ્તે આન્યાં કર્યાં, પણ છેલ્લા પ્રસંગનું સ્મરણ થતાં તો એના હૈયામાં મોટો ધ્રારકો પડ્યો.

‘રખેને એને પણ કશુંક એમ થાય તો ?’

એની કલ્પના માત્રથી એનું રોમેરોમ સળગી ઊઠ્યું. હબરો વીંછીની વેદનાના દંશ એના દિલને ડંખવા લાગ્યા.

પ્રસવ વખતે મોંઘીને અતિ કષ્ટ થયું અને તેમાં તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું એવી કલ્પના એના મગજમાં ઘોળાવા લાગી. તેથી એની આંખે અંધારાં આવી ગયાં. જગત તેની આગળ ફૂદડી ફરવા લાગ્યું, અને તેની મધ્યમાં પોતે પણ ચકરડી ફરી રહ્યો હોય, તેમ એના પગ જમીન ઉપર સ્થિર રહી ન શક્યા.

એણે ફરીથી પોલિસ સિપાઈને કાલાવાલા કર્યાં :

‘ભાઈ, તમારે પણ બેરાં છોકરાં હશે. મારી જરા તો દયા લાવો !’

પરંતુ તેના જવાબમાં બીજો એક ધખ્ખો અને ગાજ એને મળ્યાં !

ફોજદારને ત્યાંનાં લાકડાં ચીરવામાંથી તેનો છેક ત્રીજા પહોરે છૂટકો થયો.

લાકડાં ચિરાઈ રહ્યાં અને દેવો છૂટો થયો ત્યારે નર્કની કોઈક ભયંકર યાતનામાંથી છૂટકારો થયો હોય એવી લાગણી એને થઈ.

એ ભૂખ્યો હતો, પરંતુ તેની ભૂખ મરી ગઈ હતી. ત્રણ ગાઉ દૂર એના ઘેર શું બનતું હતું તેની એને ખબર નહોતી પડતી. અને એથીજ તે અકળાતો હતો. એવું ચાલ્યું હોત તો એક જ છલાંગ મારીને તે મોંઘી પાસે જઈ પડ્યો હોત, પરંતુ એ શક્તિ એનામાં નહોતી. એ અશક્તિ દેવાને અત્યારે ખૂંચવા લાગી.

ભૂખ્યોને ભૂખ્યો તે ગામ તરફ જવા નીકળ્યો ત્યારે ધૂર્જડીના એકાદ ધુધવાયલા ગણુ જેવો દોડતો દેવો દેખાતો હતો. શહેરમાં આવ્યો ત્યારે દેવાને ત્રણ ગાઉ ત્રણ ફૂંકા જેવા લાગ્યા હતા. જતી વખતે એને ત્રણ ગાઉ ત્રીસ ગાઉ જેવા લાગતા હતા.

તે દોડતો હતો પરંતુ રસ્તો લાંબો ને લાંબો થતો હોય, પ્રત્યેક ડગલે જમીન બખ્ખે વાંસ વધતી જતી હોય એવું એને થતું હતું.

ભૂખને લીધે એને આંખે અંધારાં આવતાં હતાં, એના પગના સ્નાયુમાંથી તમામ શક્તિ કોઈએ ચૂસી લીધી હોય તેવી એને લાગણી થતી હતી. એના માથામાં અનેક સોયો ભોંકાતી હતી, પળે પળે એને પેલા પોલિસ ઉપર અને ફોજદાર ઉપર ગુસ્સો ચઢતો હતો. આખા શરીરમાંથી લોહીનો પ્રવાહ ઉલટી

દિશાએ વહીને મસ્તક તરફ જતો હતો.

તે ગામમાં પહોંચ્યો ત્યારે થાકીને લોથ બની ગયો હતો. એનામાં જરાય શક્તિ રહી નહોતી.

‘ઘેર શું થયું હશે? મોંઘીને કેમ હશે?’ એ જ વિચારો તેના મગજમાં હથોડાના પ્રહારોની માફક અથડાયા કરતા હતા.

ગામમાં પગ મૂકતાં જ તેની વિચારમાળાની ગતી વધી પડી. ચિંતાની તીવ્ર વેદનાથી એનું માથું ધમધમવા લાગ્યું.

‘કોઈક મળે તો એની ખબર પૂછી બેઉ.’ એની અધિરાધ વધતી ચાલી.

પણ એને કોઈ મળતું નહોતું.

દેવાને અત્યારે જગત ઉપર ચીડ ચડી. ગામમાંથી તેની સામે કેમ કોઈ આવતું નથી એ વિચારે એને આમ્યજનો ઉપર ગુસ્સો થયો.

જેમ તેમ કરતાં તે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે તેનામાં એક ડગલું પણ દેવાની તાકાત નહોતી રહી.

અષાઢ મહિનાના ધસમસતા નદીના પૂરના જેવા પ્રબળ વેગથી તે ઘરમાં પેડો; સીંધાને સીંધો મોંઘીને બેવા તે ઓરડામાં ધસ્યો.

ત્યાંનો દેખાવ જોતાંજ એનાં હૈયામાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. જેમ તેમ કરીને અત્યાર સુધી ટકાવી રાખેલી એની હિંમત ખૂટી

પડી. એની આંખો આગળ લાલ પીળા રંગોના પડદા આવી
આવીને અદૃશ્ય થઇ જઇ, છેવટે ગાઢ અંધકાર છવાઇ ગયો.

અવલ કાઢી ગમગીન વદને તેની પાસે આવીને વાત
કરવા માંડે તે પહેલાં તો તે જમીન ઉપર પડતાં બચવા માટે
બેસી ગયો.

ઘેલાભાઈ શેઠને ત્યાં જવા માટે દેવો ઘેરથી નીકળ્યો તે વખતે મોંઘીને જે પીડા થતી હતી, તે પાછળથી વધતી જ ગઈ હતી.

અવલકાકી મોંઘીની બને તેટલી સારવાર કરતાં હતાં, એટલું જ નહીં પણ તેમણે એક બે બીજી પણ અનુભવી બાઈઓને, મોંઘીની સારવારમાં મદદ કરવા બોલાવી હતી.

પરંતુ આવે વખતે પોતાનું એવું કાષ્ટ જ માણસ પાસે ન હોય, ત્યારે માંદા માણસને બહુજ વસમું લાગે છે, અને તેનું દુઃખ વધતું જતું જણાય છે.

મોંઘીને પણ દેવાની ગેરહાજરીને લીધે એવી લાગણી થઈ રહી હતી.

અલબત્ત દેવો હાજર હોત તો પણ સમાજની રૂઢી પ્રમાણે, એ વિષમ વેળાએ પણ તેનાથી પત્નીની પાસે જવાત જ નહીં.

આમ હોવા છતાં પણ દેવાની ગેરહાજરીનું જ્ઞાન મોંઘીને કપટકર થતું હતું. એ કપટમાં એની શારીરિક વેદના ભળતાં, ચિંતા અને વેદનાની અગ્નિમાં એનાં મન અને તન ભડભડાટ સળગી રહ્યાં હતાં.

જેમ જેમ વખત વધતો જતો હતો તેમ તેમ મોંઘીને થતું કપટ વધતું જતું હતું. દેવો દેલાભાષના ઘેર પૂરો પહોંચ્યો પણ નહોતો તે વખતે તો મોંઘીની વેદના પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. અકકેકી ક્ષણ એને માટે મૃત્યુ અને જીવનની વચ્ચેના ઝોલા જેવી હતી.

મોંઘી રાડે રાડ નાખતી હતી. ખાટલાની આ ધસ ને પેલી ધસ કરતી, ઘડીકમાં બેઠી થતી, ઘડીકમાં ખાટલામાં પછડાતી, ઘડીકમાં આળોટતી.

અવલકાકીએ આ વખતે બીજી પડોશણીને મદદે બોલાવી.

પરંતુ એ બિચારી ડોશીમાઓ દયામણુ મુખે મોંઘીને થતી વેદના જ્ઞેયાં કરતી હતી. મોંઘીને કેમ આરામ આપી શકાય એનું એમને કશું જ જ્ઞાન નહોતું.

“બિચારીએ છેક છેલ્લા દહાડા સુધી કામના ઢસરડા જોંચ્યા એનું આ ક્ષણ!”

અવલકાકીએ ગંભીર મુદ્રા કરી નિસાસો નાખીને કહ્યું.

“ખરું છે બહેન.”

“પણ એ ન કરે તો બીજું એને ઘેર કામ કરનારુંએ કાણ છે?”

એટલામાં વળી મોંઘીથી ચીસ પડાઇ ગઇ.

“હજી ‘કાંઈ’ આન્યું નહિ?”

ડોશી માતાઓ આગેળ પોતાના પતિને માટે ‘કાંઈ’નું સંભોધન વાપરતાં પણ મોંઘી બીજે વખતે શરમાત, પણ આપત્તિ પ્રસંગે એવી શરમ આપોઆપ ચાલી ગઇ હતી.

‘વહુ, હજી તો દેવો પૂરો પહોંચ્યોએ નહિ હોય!’ અવલ-કાકીએ કહ્યું.

મોંઘીનું દયામણું મુખ એ સાંભળીને વધુ દયાજનક બન્યું.

‘આમને આમ જીવ નીકળી જશે...’

વળી પાછી મોંઘીને આંકડી આવી અને તે ફરીથી આળોટવા લાગી.

‘નવ નવ મહિના સુધી જીવની માફક જતન કરીને જે બાળકને માવડી પોતાના હૈયાની સાથે સાચવીને ફરે છે, તેના જન્મ વખતે, માતાને થતી આટઆટલી પીડાઓની વાત, છોકરાં મોટાં થયા પછી યાદ કરતાં હોય તો ?’

‘ખરેખર, આ વખતે ખરાબમાં ખરાબ છોકરાને લાવીને અહીં ઊભો રાખ્યો હોય, અને તેને સમજાવ્યું હોય કે, તારા જન્મ વખતે, તારી જનનીને પણ આવાંજ દુઃખ વેઠવાં પડ્યાં હતાં, તો તે જરૂર સ્વધરી બન્ય.’

‘એમાં જોડું શું છે ? સુવાવડી આગળ આપણે કોઇને આવવાં દેતાં નથી તેને બદલે જો છોકરાંને આવવા દેતાં હોઇએ તો સારું હો !’

‘સારું થે ખરું તેમ જોડું થે ખરું. પ્રસૂતિ કાળની આવી પીડા જોવાથી કેટલીય છોકરીઓ કાં તો પરણવા નાં પાડે કે...’

“કે શું છેઇયા જણવાની ના પાડે ?”

મોંઘીની પાસે જોડેલી ડોશીમાઓ આવી વાતો કરતી હતી.

“ખરું છે બહેન, મા થવું મુશ્કેલ કામ છે. એમાં જીવનું જોખમ છે.”

“બાયડાઓને છે તેમાંનું કશુંયે ? તોયે બાયડીની ભતના દુઃખની કાણુ ગણતરી કરે છે ?”

“બાયડીઓને શું ગણતરી કરાવવી છે ? બહેન એ તો થતું આચ્યું છે ને થાય છે. દુઃખ કંઈ ગાયો-લેસોને પડતાં નથી. સીતા, દમયંતીને પણ આવાંજ દુઃખ પડેલાં. એ સતીઓને દુઃખ પડ્યાં તો આપણુ કાણુ ?”

મોંઘી જે ખંડમાં સૂતી હતી, તે તદન અંધારો ઓરડો હતો. માત્ર પાછલી દિવાલમાં એ નાનાં બળીખારીયાં હતાં. ઓરડામાં અનાજની કાઠીઓ, ઘંટી, ડામચીઓ અને પાટલાની ઉતરડો વચ્ચે, દોરડીથી ભરેલા ખાટલામાં ચીંથરા જેવી ગોદડીમાં મોંઘી આઘોટતી હતી.

ડોશીમાઓના ઊંકણીના સડાકા વખતે વાતાવરણમાં ઊડતી તપકીરથી મોંઘીને શુંગળામણુ થશે એવું કોઇને લાગતું નહોતું.

અવલકાકીને લાગ્યું કે પેલાં બળીઆમાંથી આવતા પવનને લીધે, સુવાવડી મોંઘીને દુઃખ થશે, એટલે તેમણે એ બળીઆમાં પણ કપડાંના ફૂંચા માયાં !

મોંઘીની પીડાએ તે દરમ્યાન નવુંજ રૂપ પકડ્યું. બાળકના પ્રસવનાં તમામ ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં.

ગામમાં એક ડોશી દાયણનું કામ કરતી હતી, એને એ વખતે બોલાવવામાં આવી.

દેવો ત્યારે ઘેલાભાષ શેઠને આંગણે બેઠો બેઠો, મોંઘીની ચિંતા કરતો, શેઠ સવારના કામમાંથી ક્યારે પરવારે એની વાટ જોતો હતો, અને ‘તમારી કણબણા તો ખેતરમાં છેયાં જણે, એમને શું દુઃખ થાય ?’ એવાં મહેણાં સમરથ આપી રહી હતી.

દાયણે આવી ત્યારે મોંઘીની દશા ભયંકર હદે દયાજનક થઈ પડી હતી.

દાયણે ગંભીર મુદ્રા કરીને અવલ કાકીના કાનમાં ધીમેથી કહ્યું :

“મને તો કામ બગડી બધું તેમ લાગે છે.”

“કેમ ?”

“બાળક આડું થઈ ગયું હોય કે કંઈક ઉલટું બન્યું હોય એમ જણાય છે.”

આ સાંભળીને અવલકાકીના દિલમાં પણ ધ્રારકો પડ્યો.

મોંઘીને અતિશય વેદના વેઠવી પડી. છેક બપોરે બાળકના કકડા કરીને પ્રસૂતિ કરાવવી પડી.

જ્યારે જ્યારે મોંઘીને ભાન આવતું ત્યારે ત્યારે એના દિલમાંની દેવાને લગતી ચિંતાની ચીનગારીઓ ભડકાતું સ્વરૂપ લેતી હતી.

‘હાલ આવવાનું કહીને ગયા હતા ને એમને આટલું મોકું કેમ થયું ?—શું થયું હશે ?’

અવલકાકી તંથા બીજાને પણ પછીતો દેવાને માટે ચિંતા થવા લાગી.

પહેલાં તો તેને બેદરકાર કહીને ટીકા કરી પણ સવાર થયું, આઠ વાગ્યા, દશ વાગ્યા, મધ્યાહ્ન થયો તો પણ દેવો ન જણાયા ત્યારે તો સહુને એની ચિંતા થવા લાગી. અને દેવાને શું થયું હશે ? એ શબ્દ બધાંના મુખેથી સંભળાવા લાગ્યો.

પણ જ્યારે મોંઘી જીવશે કે મરશે એવો કટોકટીનો વખત ઊભો થયો, ત્યારે તો બધા દેવાના નશીબનો વાંક કાઢતાં, એના મોઝા થવામાં પણ એના ભાગ્યને જ દોષ દેવા લાગ્યાં.

મોંઘીએ જે ગર્ભનું એણે પોતાના પ્રાણમાં સત્વ પાઈ પાછને પોષણ કર્યું હતું, તેને જ્યારે કકડા કરીને કાઢવામાં આવ્યો, ત્યારે મોંઘી બે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ ન હોત, તોપણ, પેટના પીંડની એ દશા થતી જોઈને એના હૃદય ઉપર ભયંકર આઘાત થયો હોત.

દેવો લથડતે શરીરે અને ભાંગેલે પગે ઘેર આવ્યો ત્યારે, જન્મ્યા પહેલાં જ કપાઈ ચૂકેલા એના ભાવી બાળકને જમીનની અંદર દાટી દેવામાં આવ્યું હતું. અને મોંઘીની દશા પણ બહુજ ગંભીર થઈ પડી હતી.

સુવાવડ પ્રસંગે જોઈતી કશીજ સામગ્રીની તૈયારી નહીં અને ગામડા ગામમાં મીઠતાં સાધન મળે નહીં તેથી મોંઘીની પ્રકૃતિ ઉપર એની થણીજ માઠી અસર થઈ હતી.

દેવો આવ્યો અને ઘરમાં ગયો ત્યારે ત્યાંનું ગમગીન વાતાવરણ, મોંઘીની નાજુક દશા અને પોતાને ઘેર આવવામાં થયેલા વિલંબથી જ એની આંખે અંધારાં આવી ગયાં.

પરંતુ અવલ કાઢીએ એને બધી વાત વિસ્તારથી કહી સંભળાવી, ત્યારે તો એની દશા અતિ વિપરીત થઈ પડી.

દેવો અને મોંઘી, નવજીવાન દમ્પતી ભાવી બાળક માટે
જે ભાવભરી કલ્પનાઓ કરે, અને અનેક જાતનાં સ્વપ્નાં સેવે,
તેવી કલ્પનાઓ કરતાં અને સ્વપ્નાં જોતાં કેટલાય મહિનાઓ
થયાં સુખ માણતાં જીવતાં હતાં.

આજે એ તમામ સુખદ કલ્પનાઓ ફેાક થઇ ગઇ, બધાંય
શમણાંનો નાશ થઇ ગયો. આશાની આખીયે ઇમારત મૂળમાં-
થીજ ઉખડી પડી.

“હું હાજર હોત તો છેક આવું તો નજ થાત.” એ જ
એક વિચાર દેવાના માથામાં ધૂમવા લાગ્યો. માણસ જીવનની
પ્રત્યેક નિષ્ફળતા વખતે આવાંજ બહાનાં શોધે છે. અને એના
આધારે તે નિષ્ફળતાનાં દુઃખ વીસરવા મથે છે.

“અરેરે! બિચારું નાજીક ફૂલ; જન્મતાં પહેલાં એના
કકડા થયા ?”

દેવાથી રહી જવાયું.

જમીન સાથે ખાથોડિયાં ભરતાં, કુદરતનાં ધમસાણોની સામે જૂઝતાં, કે ખીજ અનેક વેદનાઓ સહન કરતાં દેવાની આંખ ભિંબાણી નહોતી. એ આંખમાંથી અત્યારે આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

અવલકાકી આંધાં પાછાં થયાં એટલે દેવો આમતેમ ભેતો મોંઘીને ભેવા ગયો.

મોંઘી ચીંથરાના ઢગલા જેવી એ મેલી ગોદરીઓની વચ્ચે, તુટેલી ખાટલીમાં પડી હતી. સહન કરવી પડેલી વેદનાની સ્પષ્ટ છાપ હજી તેના ચહેરા ઉપર જણાતી હતી, અનેક આશા-ઓથી પોષેલા બાળકના કકડા થયેલા ભણી, માતૃહૃદયને થતું દુઃખ એની આંખો ખતાવી આપતી હતી.

ઔરડામાં અંધારું હતું, દેવાથી મોંઘીનો ચહેરો ખરાખર ભેધ શકાતો નહોતો, વેદના અને નિરાશા પછી લાગતા શ્રમને લીધે આવેલી નિદ્રાથી હમણું જ તે જગૃત દશાની ચિંતામાંથી મુક્ત થઇને, લગાર શાંતિ અનુભવી રહી હતી.

દેવાએ આંખો ચોળી અને મોંઘી તરફ ધારી ધારીને જોયું.

એને ભેતાંજ અવલકાકીએ મોંઘીની જે કપટકથા કહી હતી તે, મૂર્ત સ્વરૂપ લઇને દેવાની આંખ આગળ ફરવા લાગી.

મોંઘી કપટથી પીડાય છે. તેનાથી ચીસો નંખાઇ બચ છે, આમથી તેમ ને તેમથી આમ તે આળોટે છે. કપટ વધે છે, બાળકનો પ્રસવ થતો નથી, સહુ મુંઝાય છે, મોંઘીના જીવવાની આશા છોડી બેસે છે—એના બાળકના કકડા ફરવામાં

આવે છે, લોહીથી લદખદતું તાળું, સુકોમળ બાળક ફેટલાયે કકડા રપે એ બોધ રહ્યો હોય છે.

એકાએક દેવાની આંખે અંધારાં આવી બય છે. એના માથા ઉપર કાંઈએ બે હાથ ભરીને ડાંગ ઝીંકી હોય તેવો કશોક પ્રહાર થતો લાગે છે. તેનો જીવ મુંઝાય છે. ગળું કાંઈએ દબાવી ભચડી નાખ્યું હોય તેમ મહા મુશીબતે તે સ્વાસ લઈ શકે છે. હૈયામાં ન સમજી શકાય તેવી વેદના થાય છે. એને ચક્રકર ચડે છે. રક્તતરબોળ બાળકના કકડા એની કલ્પનાની પાંખે ચઢી આંખો આગળના અંધારા પડદા પાછળ અદૃશ્ય થઈ બય છે.

તે જ વખતે દેવાના પગ આખા શરીરનો ભાર ઝીલવાને અશક્ત બની બય છે. એકાદ થાંભલો પડતી વખતે નમે તેમ દેવાતું ધડ જમીન તરફ નમે છે, વધુ અને વધુ નમતું બય છે. દેવો ઢળી પડે છે.

આખા ઘરમાં માત્ર બે જાણુજ હતાં દેવો અને મોંઘી.

દેવો પડ્યો, મોંઘીના ખાટલાની ઇસ ઉપર અથડાયો; એટલામાં તેને ભાન આવ્યું, એકદમ તે ઇસ પકડીને બેસી ગયો.

“કાણુ-કાણુ-?”

દુઃખી, શ્રમિત, સુવાવડી મોંઘી ચીસ નાખતી બગી ગઈ.

કંઈક સ્વસ્થ થયેલા દેવાએ રખેને એ ચમકી બય એમ ધારીને કહ્યું :

“એ તો હું છું.”

મોંઘીએ પતિનો અવાજ ઓળખ્યો,

“તમે હવે આ...આ...?”

એનાથી વધુ બોલી ન શકાયું, તેનાથી રડી દેવાયું.

કમે કરી એનું રૂદન ખાળી ન શકાયું.

“હવે રડીને શું કરીશ...જાની રહે...”

દેવાએ હૈયાની વેદનાને મનમાં જ શમાવી રાખવાનો પ્રયાસ કરતાં મોંઘીને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું.

પણ મોંઘીથી છાતું રહેવાય ત્યારે ને?

“મારા સમ છે તને જો જાની ન રહે તો.”

એક તરફ પતિના સોગન અને બીજી તરફ વહેવા માંડેલું હૈયાતું વહેન.

મોંઘી જાની રહેવા મથવા લાગી; પણ રૂદન અટકવાની ના પાડતું હતું.

“તમે તો ગયા તે પછી ઘર ભૂલી જ ગયા. ક્યાં સુધી હું તમારી વાટચ જોઈ જોઈને...”

વળી મોંઘીના હૃદયમાં, બાળકનું સ્મરણ થવાથી તાબે ઉભરો આવ્યો.

“એ તો તું બંધી વાત બણીશ ત્યારે કહીશ કે તેમાં મારો કશોજ વાંક નહોતો.”

“પણ અહીં તો હું એકલી. અને જો તમે હોત તો...”

ત્યાં તો કડકા કરવા પડેલા છોકરાનું સ્મરણ થતાં જ મોંઘીથી હુકવો મૂકાઈ ગયો.

“એમ કરીને શું કરીશ? જાની રહે; ભગવાનના હાથની વાત છે—”

દેવો રોતી પત્નીને મોઢાનું આશ્વાસન આપતો હતો. જતાં અંદર તો તેનું ચ હૈયું રડતું હતું.

મોંઘીનું રૂદન ખાળી ન શકાયું.

મોંઘીને બાળકનું સ્મરણ થતાંજ રડવા લાગી, રૂદન જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ પ્રસવકાળની નહીં જોયેલી પણ સાંભળેલી કથાનું સ્મરણ તાજું થયું.

દાયણ આવે છે; તેને અતિશય વેદના થાય છે; દાયણ તપાસ કરે છે: પ્રસૂતિની પીડા વધતી જાય છે: ધીરે ધીરે તે ભાન ભુલતી જાય છે: અને આંખ આગળ અધકારમય પડદો ફરી વળે છે.

અને એ કદપના પાછી આગળ ધપે છે: છૂરો ચમકાવતી દાયણ ઊભેલી દેખાય છે. મોંઘીની નજરે એ દાયણ નથી. તેને સ્થાને કાઢક વિકરાળ રૂપવાળી રાક્ષસી ઊભેલી જણાય છે. તેના હાથમાંની છરી ચમકે છે. તે નીચી નમે છે. અને ...

જન્મ્યા પહેલાં જ મોંઘીના બાળકના કકડા થઈ જાય છે;

એક હાથ-એક પગ-લોહીનો દડદડાટ...અને અંધકાર...!

માની આંખ કલ્પનાનું પાણુ એ દ્રશ્ય સહન કરી ન શકી, માનું હૈયું એ વિચારના ઘા ઝીલી ન શક્યું.

- રડતાં રડતાં મોંઘીનાં આંસુ ખૂટ્યાં તે પહેલાં કલ્પનાના એ ભયંકર દ્રશ્યે, એના દુઃખવા માંડેલા માથામાં ભયાનક વેદનાનાં તાંડવ જગાડ્યાં, સ્મશાનની ભૂતાવળના નૃત્યસમાં.

મોંઘી એ વખતે શરીર અને મન ઉપરનો કાળુ ગુમાવતી ગઈ. પેલા બાળકના કકડા, અંદરથી ટપકતું લોહી, એ દ્રશ્ય નજરે ભેટી હોય, તેમ તે ચીસો પાડવા માંડી:

“મારી નાખશો નહીં, કાપી નાખશો નહીં; અરે-અરે ! એ મારું બાળક છે-જોઈએ તો મને મારી નાખો-અરે ઓ ! એના બાપ ઘેર નથી, તમે એને ન કાપો ન છુદો !”

ખાટલામાં તે અડધી ઊભી થઈ જતી, હાથ લાંબા દ્રંકા કરતી બેબાકળી જેવી જુમાજુમ કરતી હતી.

એનાં કપડાંનું ઠેકાણું ન રહ્યું. વાળ વીખરાઈને આમતેમ લટકવા માંડ્યા.

દેવો ગભરાયો.

“આને શું થઈ ગયું ?”

પણ એનો જવાબ શોધી કાઢે તેટલી શાંતિ એને નહોતી.

મોંઘી છેક જ ગાંઠી બની ગઈ હતી. ડરતી, રડતી, ઉછળતી, કરગરતી તે જુમાજુમ કરી રહી હતી.

દેવો જલદી જલદી અવલકાકીને ઓલાવવા દોડ્યો. અને વહેલો વહેલો દોડતો પાછો આવ્યો.

ત્યાં તો મોંઘી લાકડા જેવી ખાટલાની બહાર પટકાઈ પડી હતી. એનાં દાંત ભીડાઈ ગયા હતા. શરીર ઠંડુ પડી ગયું હતું. ભાન જતું રહ્યું હતું.

દેવો એ દ્રશ્ય નેષ્ટને ચમકી ગયો.

સુવાવડી મોંઘી બિચારી બેજીવવાળી હતી ત્યારે પણ પૌષ્ટિક ખોરાક પામેલી નહીં, સુવાવડમાં પણ ભોંધે તેવાં સાધન મળે નહીં, પ્રસૂતિની અતિશય વેદના વેઠવી પડી. આશાભરી યુવતીના માતૃહૃદયને બાળકને કાપીને કાઢવાથી ભારે આઘાત થયો. એ પીડાથી તે અધમ્મધ જેવી બની જ ગઈ હતી.

અધારો ઓરડો, આવી ગંભીર હાડમારી પછી લેવા ભોંધતા ઉપાયોનો સર્વથા અભાવ, તેવા સંજોગોમાં દેવાનું આગમન, અને મર્મવિદારક વાર્તાલાપ એ બધાની અસર મોંઘીની નાજુક તબિયત ઉપર એકદમ થઇ ગઈ.

પુત્રસ્મરણ માડીના હૈયા ઉપર સામાન્ય રીતે જ અતિશય અસર કરે છે. મૃત પુત્રનું સ્મરણ એ અસરને ઘણીજ કાતિલ બનાવે છે. તેમાં પણ મોંઘીના બાલપુત્રની જન્મવા પહેલાંજ જે દશા થઇ હતી, તેવા સંજોગોમાં થયેલા મૃત્યુનું સ્મરણ તો ભયાનક કાતિલ અસર કરનારું જ નીવડે છે.

અને મોંઘી તો સુવાવડી હતી સુવાવડમાં સ્ત્રીઓ ખૂબ ડરી જાય, ગભરાઈ જાય, તેમને ભૂત પ્રેતનો વાયરો ભરાઈ જાય એવી વહેમી માન્યતાઓથી રચાયેલા વાતાવરણમાં મોંઘી ઉછરેલી, એટલે આમ તેમ ભયને તો જોઈ જ રહેલી.

દેવાની ગેરહાજરીથી એના દિલને સખત વેદના થઈ હતી. તે દેવો એકાએક આવ્યો, આવ્યો તેવો ઓચિંતો મોંઘીના માંદા ખંડમાં ગયો, વિચિત્ર સંજોગોમાં તે બંનેની વચ્ચે વાતચીતનો આરંભ થયો, અને ભયાનક પ્રચંડ આઘાતથી, તાબ ધાવાળા એના હૈયામાં વળી પતિની ગેરહાજરીમાં પુત્રના થયેલા અકાળ મૃત્યુની યાદ તાજ થઈ ગઈ.

એવી નાજુક ઘડીએ દેવો અવલકાકીને તેડવા દોડ્યો અને એકલી પડેલી મોંઘીનું હૈયું હાથમાં ન રહ્યું, ખાલી પડેલા હૈયામાં ભયંકર કલ્પનાની ભૂતાવળો જાગી, તે લગભગ ગાંડી જ બની ગઈ, અને કોઈ મદદ કરનાર ન હોવાથી ખાટલામાંથી બહાર ઉથલી પડી.

દેવો પછી આવ્યો. આ દ્રશ્ય જોઈને તે ચમકી ગયો. પણ સાથે અવલકાકી હોવાથી એમની શરમે તે મોંઘીને બોલાવી શક્યો નહીં. બેઝાકળો બનીને તે બહાર ઓશરીમાં જઈને બેઠો.

માંથીને જેમ તેમ કરતાં લાન તો આવ્યું, પરંતુ તેના મગજ ઉપર વાયુના દબાણની અસર થયેલી તે ન ગણ.

ઘડી ઘડી તે ચમકી ચમકી બોલી ઊઠતી હતી:

“એને તમે કાપી ન નાખો—અરે રે ! એ બિચારું મારું બાળક છે—તમારે જોષએ તો મને કાપી નાખો—હાય હાય ! એના બાપને ય શું થયું ? આવે વખતે તે પણ ઘેર નથી—ઓ—ઓ ! આવો, આવો, એકદમ આવો, આ બધાં તમારા બાળકને, મારા એકના એક છોકરાને કાપી નાંખે છે—અરે ! અરે ! તમને લગારે દયા નથી આવતી—જુઓ ! જુઓ ! આ એનો હાથ કાપ્યો, હાય ! હાય ! તમારાથી આ કેમ એયું જાય છે ?—તમે કોણ છો ?—હા, હા ! તમે બધી જોગમાયાઓ છો, ના, ના, ભૂતડીઓ છો, રાક્ષસીઓ છો. હાય, હાય ! પણ તમને ખીજે ભરખ ન મળ્યો, તે મારાજ બાળકને આમ ભરખી જવા ખપ્પર લઇને આવી છો ! ઓ ! ઓ ! જુઓ, જુઓ એ કૂલ જેવાના કપાયલા હાથ-માંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા લાગી, હાય ! હાય ! તમને થયું

છે શું ?—તમે ક્યાં ગયા ? આવો ! આવો ! દોડો ! આવે વખતે તમે ક્યાં છુપાઈ બેઠા છો ? જુઓ, જુઓ, આ દુષ્ટ લોકો એના પગ કાપવા લાગ્યાં. હાય ! હાય ! લોહીની ધારાઓ વહે છે—આવો, આવો, આ લોકો મારા બાળકને વાઢી નાખે છે—અરે, અરે ! આવો આવો, દોડતા આવો !”

એ સાંભળીને સહુ કહેતાં : ‘મોંઘી ગાંડી થઈ જશે.’ અને પછી દેવાને માટે દયા બતાવતાં બધાં નિશ્વાસ મૂકતાં.

એ દશા દેવાને માટે તો અસહ્ય જ થઈ પડી.

ઘડી ઘડી તે ચમકી ઊઠતો, બાવરાની માફક આમ તેમ બેતો, મોંઘીનું શું થશે, એના જ વિચારમાં યુગબામણ અનુભવતો.

“તમને શું છે ? તમે ક્યાં ગયા ? શું તમને પણ તમારા બાળકની દરકાર નથી ? તમે સુધ્ધાં આ બધાંએની સાથે ભળી ગયા કે શું ?”

મોંઘીના એ શબ્દો તેના હૈયામાં સળગતા અગ્નિની માફક ચંપાતા હતા. તેની વ્યાકુળતા વધતી જતી હતી.

“ખરેખર હું એના બાળકના દુશ્મનોની સાથેજ ભળી ગયો હતો ! ખરાખર છે, એનું કહેવું તદ્દનજ ખરું છે.

“હું મારા પોતાના બાળકનો દુશ્મન બન્યો ? મારી સ્ત્રીનો પણ દુશ્મન બન્યો ? હા, હા, ઘેલાભાઈ અને તેની સ્ત્રી, પેલા પોલિસ અને ફાજદાર એ બધાં, મારા બાળકનાં દુશ્મન બન્યાં છે, મારી સ્ત્રીનાં પણ એજ લોકો દુશ્મન છે. એમની સાથેજ હું પણ એ બન્નેનો દુશ્મન બન્યો ! ના, એ લોકોએ જ મને તે દશામાં મૂક્યો. મારી ગરીબાઈનો જ ઘેલાભાઈએ લાભ લીધો

ને? તે જોષએ એટલું વ્યાજ લે છતાં પૈસા આપતાં એણે મને ફટલો બધો રોકી રાખ્યો? એટલું બધું રોકાણ ત્યાં થયું ન હોત તો?—તો મને પેલો દુબટ રાક્ષસ કયાંથી પકડી શકત? અને જો તે પકડત નહીં તો મને આટલું બધું મોકું શાનું થાત? ખરું, ખરું, એતું કહેવું તદ્દનજ ખરું છે. હું જ મારાં સ્વજનોના દુશ્મનોની વચ્ચે બેસી રહ્યો ને!”

દેવાના મગજમાં એ જ વિચારો ફરી ફરીને ઘોળાઇ રહ્યા હતા. તેના હૃદયને વારંવાર મોંઘીનાં તાતાં તીર જેવા શબ્દો ડાંખી ડાંખીને વલોવી રહ્યા હતા.

એક અઠવાડિયું વીતી ગયું, છતાં મોંઘીનું ગાંડપણ ઘટવાને બદલે વધતું જ જતું હતું. ખરસ, એકજ વાત, રાત્રિ દિવસ એનીએ વાત તેના મગજમાં ઘોળાઇ રહેતી, ઘડી ઘડી તે પોતાના બાળકને કાપી નાંખવાનાં દ્રશ્યો જોષ જોષને ચમકી ઊઠતી, અને એવીને એવી ચીસો પાડ્યાં કરતી.

“આ બધું એકાએક શું થઈ ગયું?”

એના ખાલી મગજમાં એજ પ્રશ્નોના ભણકારા ઊઠતા હતા.

“ગઇ કાલે બધું કેવું લીલી વાડી જેવું હતું? આજે આખું ઘર સ્મશાન બની ગયું! આ બધું એકાએક થઇ શું ઉંડું... ગયું? બિચારું બાળક જન્મતા પહેલાં કપાઈ ગયું! બાયડી ગાંડી થઇ ગઇ—બેતીવાડી વણસી જવા બેઠી. ખલાસ! બધે હોળી સળગી ગઇ. દેવા! દેવા! તારા નશીબમાં આ શું મંડાયું છે?”

ગમગીનીમાં ફેંચેલો, શુન્યમનરક બનીને, તે ઓશરીમાં પડેલા એક ખાટલા ઉપર બેઠો. તેના મગજમાં માત્ર આ જ વિચારોની માળા વીજળીને વેગે ફરી રહી હતી. માથામાં ડાઘ બાજે હાથ ભરીને હથોડા મારતું હતું, હૈયું ખાલી કરી શકાતું નહોતું.

દેવાના હૈયામાં જવાલામુખી ધુંધવાઈ રહ્યો હતો, ધસ-મસતા પૂર સમા રૂદનને તેણે બળાત્કારે પાંપણે વચ્ચે દાબી રાખ્યું હતું. એથી એના દિલની વેદના વધતી અને વધતીજ જતી હતી.

હમણાં માથાનો પડદો ફાટી પડશે, હૈયાનાં બંધન તૂટી જશે, આખું શરીર ઉથલાઈને જમીન ઉપર પડી જશે એવું એને થયું.

એવું માથું ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યું, બિચારો એકલો ખાટલામાં પડ્યો. કેમે કરી એ દુઃખ ભૂલવા તે મથતો હતો.

મહોલ્લામાંથી તમામ પુરૂષો ખેતરોમાં ગયેલા, ચોમાસાના ઉઘોગી દિવસોમાં બેઠોતોને નવરાશ ક્યાંથી હોય ?

એ દશામાં દેવાને ખાટલામાં પડી રહ્યા સિવાય બીજો કશોજ વિરામ નહોતો.

અવલકાકી આવ્યાં, પણ આભડછેટની બીકે મોંઘીને એક-દમ અડી શક્યાં નહીં.

ધીરે ધીરે તેમણે મોંઘીને જેમ તેમ ઊભી કરી અને એના

મેલા-ગંધાતા ખાટલામાં સુવાડી. અને તેની ઉપર નીચાં નમીને એના માથાને તેમજ ખભાને હથમચાવતાં 'મોંઘી વહુ! ઓ મોંઘી વહુ!-અલી મોંઘી વહુ! મોંઘી રે!" એવા કંઈ કંઈ જાતના આલાપભર્યાં લાંબા ટૂંકા સાદથી તેને જોલાવવા લાગ્યાં.

પણ મોંઘી શી રીતે જોલે? એને જોલાવાનું ભાન જ ન હતું.

થોડો વખત મોંઘી જોલી નહીં એટલે અવલકાડીને યાદ આવ્યું :

“પાણી પાઉં તો!”

અને પછી તેમણે પાણીનું પવાણું ભરીને તેને મોંઢે માંડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ મોંઘીના દાંત ખીડાઈ ગયા હતા!

દેવાની ખેતી ખેતીને ટેકાણે રહી; વાવેતર માટેની અમૂલ્ય ઘડીઓ વહી જતી હતી. કણખીના દિકરાને એ ઘડીઓ સોનાના મૂલ્યની હોય છે. તે વખતે એ મરી જતો હોય તો મૃત્યુને પણ ચાર દિવસ થોભવાનું કહે, અને વાવણીનું કામ પહેલું કરી લે.

પરંતુ દેવો એ બધું ભૂલી ગયો હતો, એને ખેતીવાડીની ચિંતા નહોતી, ઘેર ઢાંખરની કાળજી નહોતી, ઘરખારની તમા નહોતી, મોંઘીને કેમે કરતાં આરામ થાય એ એકજ ખ્યાન માત્ર એની ચિંતાનો વિષય થઈ પડ્યું હતું.

પરંતુ કેમે કરતાં મોંઘીને આરામ થતો નહોતો. દેવાની પત્ની માટે દાકતરની મદદ મળી શકે તેમ નહોતું, તાલુકાના ગામમાં મ્યુનિસિપાલિટીનું દવાખાનું હતું, ત્યાં દાકતર હતો, પણ એટલે બધે સુવાવડી ખાધને શી રીતે લઈ જવાય ?

ગામની તમામ ઘરડી ડોશીઓ એને ગભરાવતી ધમકાવતી.

“આવી ખાયડીને તે એટલે બધે લઇ જવાય ? ભલા માણસ ખાયડી ગુમાવી બેસીશ, ખાયડી ! સુવાવડી બેરીથી તો લગારે બહાર ન નીકળાય.”

દેવો એથી મુંઝાતો, દાકતરને ઘેર બોલાવવા જેટલા એની પાસે પૈસા પણ નહોતા.

એટલે લોકો બતાવે તે ધરગથ્ય ઉપાધો કરવા તે આમ તેમ દોડાદોડ કરીને થાકી જતો હતો.

તેમાંયે એને નિરાંત નહોતી.

અવલકાકી એક સલાહ આપે તો કંકુ કાકી ખીજી આપે, દીવાળી કાકી વળી તેથી જુદીજ વાત કરે તો રૂખીમા વળી નવી જ ભલામણ કરે. એમાં ને એમાં દેવો થાકીને લોથપોથ થઇ જતો. તેમ જતાં મોંઘીનું દુઃખ ઘટવાને બદલે વધતું જ જતું હતું.

મોંઘીની ગાંડાઇ કાઢપણ રીતે અટકતી નથી અને પોતાના બધાજ પ્રયત્નો તદ્દન નિષ્ફળ બન્ય છે એમ બાણીને દેવાના દિલની વ્યથા વધુ અને વધુ ગંભીર સ્વરૂપ લેતી હતી.

એના હૈયામાં પોતાની ગરીબાઇ ઉપર ક્રોધની જ્વાલાઓ ભભૂકી રહી હતી, ચારે તરફ એને આપત્તિ અને આપત્તિની જ હોળીઓ સળગતી જણાતી હતી. તે બધાંની વચ્ચે ઊભો ઊભો

દેવો નિરાધાર દશામાં ધીરે ધીરે ભડભડી જવા સિવાય બીજો કશો જ આધાર જોઈ શકતો નહોતો.

જેમ જેમ તેને પોતાની નિરાધારી વધુ અને વધુ જાણાતી જતી તેમ તેમ વધુ અને વધુ અકળાતો-મુંઝાતો, અને ફરી ફરીને એના એજ વિચારો એના માથામાં આવીને ભરાતા.

‘ઘેલાભાઈએ મને પૈસા આપતાં આટલું બધું મોડું કયું’ નહોત તો મારું બાળક આમ મરી ગયું નહોત. હું ઘેર હોત તો હજાર ઉપાય કરી શકત.”

વળી એને પોતાની ગરીબાઈ ઉપર ઘૃણા થતી. “હું ગરીબ એટલે જ મારે આવી દશામાં છેક ઘેલાભાઈના ઘેર જયું પડ્યું ને ?”

વળી એના અંતરમાંથી ક્રોધના ભલ્લુકા નીકળતા.

‘પણ ગરીબ એટલે શું થયું ? હું મજૂરી કરીને પણ ઘેલાભાઈના પૈસા ક્યાં આપતો નથી ? આ ઘરખાર અને ખેતરો, એ બધામાંથી કેટલું બધું એ વ્યાજખાઉ વાણીયાના ઘેર તણાઈને જતું રહ્યું છે ? કેટલી બધી પેઢીઓથી મારો એની સાથે સંબંધ છે ? જો અમે ન હોત તો એના પૈસાનું વ્યાજ ક્યાંથી આવત ? એ ધીરધારનો ધંધો શી રીતે ચલાવત ? અને ધીરધાર ઉપર તો એનો ધરસંસાર ચાલે છે. એ તો શું એના બાપદાદા પણ બીજું શું કરતા હતા ? એમનામાંથી ક્રોધને હળનો દાંડો પકડતાં આવડે છે ખરો ? છતાં કેટલું બધું અનાજ દરેક રૂતમાં એને ત્યાં ભય છે ? એ કયે દિવસે ઘડો પાણી આંબા કે મહુડાને પાવા આવે છે ? અને તો પણ દર વરસે

કેટલી બધી ફરીઓ અને મહુડાંનાં ગાડાં ભરાઈને એને ઘેર બય છે? એ બધું શી રીતે? ધીરધારના ધંધા સિવાય એ શું બીજી મજૂરી કરે છે? કંઈજ નહીં. ત્યારે એને બધાજ પૈસા અમારા જેવા ઘરાકામાંથી જ મળે છેને? આમ છતાં એ અમારી તરફ કેટલી બધી હલકી રીતે વર્તે છે? જો એમ ન હોત, તો તેણે મને એ દિવસે એટલો બધો બેસાડી રાખ્યો હોત ખરો કે? અને હું બેસી ન રહ્યો હોત તો પેલો પોલિસ મને વેડે શી રીતે પકડી જત?”

“પોલિસનું સ્મરણ થતાંજ, એના દિલમાં ધુંધવાઈ રહેલા ગુસ્સા રૂપી જવાળામુખીનો લાવા પોલિસને દગડવા લાગ્યો:

“એણે મને શું કામ પકડ્યો? મેં એને કેટલા બધા કાલાવાલા કર્યા છતાં એણે મારું સાંભળ્યું પણ ખરું?—એનો ફોજદાર પણ કેટલો બધો હૈયાસૂનો; શું સરકારે આ લોકોને આવા કામ માટે નોકરીએ રાખ્યા હશે? ના, ના, સરકારને પોતાનું કામ કરાવવું હોય તો ભલે; પણ ફોજદારના ઘરનાં લાકડાં ચીરવાં એ સરકારી કામ નથી. એજ ખરેખરો મારા બચ્ચાનો કાળ છે; એને લીધેજ મારી સ્ત્રીની આ દશા થઈ છે!”

નિરાશ થયેલા દેવાના હૃદયમાં ધીમેધીમે આમ વેરનો અગ્નિ સળગી ઊઠ્યો અને તેની પ્રચંડ જવાલાઓમાં તે ઘેલાભાઈને, પેલા પોલિસને અને ફોજદારને સળગાવી મૂકવાના વિચાર કરવા લાગ્યો.

“બસ હવે તો એ લોકોને ખરાખર બતાવી આપું તો જ ખરો. મારી આ દશા કરનારા એ લોકો જ છે. મારી બેતીવાડીનો નાશ કરનારા, મારા ઢોરઢાંખરની દુર્દશા કરનારા, મારા

બાળકનું ખૂન કરનારા, મારી સ્ત્રીને ગાંડી બનાવી નાખનારા,
બીબા ક્રોધજ નહીં, પણ એ દુષ્ટ લોકો જ છે. એમણે મને રોકી
રાખ્યો ન હોત તો હું આવો દુઃખી થાત નહીં.”

એ વેરના ધુંધવાતા તણખાએ ધીરે ધીરે ભયાનક જવાલા-
મુખીનું રૂપ લીધું, તેમ તેમ દેવો વધુ અને વધુ ભયંકર
બનતો ગયો.

વેર વેરની એકજ ધૂન દેવાના માથાને ભરી રહી હતી. એના કાનમાં આજો વખત વેર વેર અને વેરના જ પડઘા પડી રહ્યા હતા. ક્રોધ અને ઉન્નગરાથી લોહી ટપકવા જેવી લાલ-ચોળ બની ગયેલી આંખો આગળ માત્ર એકજ દ્રશ્ય જણાતું હતું. તે દ્રશ્યમાં એ પોતાને એક મજબૂત લાઠી સાથે પ્રચંડ ટોળાની વચ્ચે ઝૂઝતો જોતો: એક મજબૂત પ્રહાર લેલા-ભાષના માથા ઉપર અફળાયો અને તુરતજ લેલાભાષનું તૂટી પડતું, ખીજે એવો જ એક ફટકો અને તેને વેઠે પકડી જનાર સિંપાઇનું મૃત્યુ, એવોજ એક ત્રીજો જોશભર્યો આઘાત ફોજદારના માથા ઉપર અને તેનું પણ એકાએક મરણ.

એવાં એવાં દ્રશ્યો નિરંતર તેની આંખ આગળ તરવરતાં. આજો વખત લોહીની ઉછળતી ધારાઓ ઊડતી તેને જણાતી. દેવો દીવાના જેવો બની ગયો, એના માથામાં વેર સિવાય ખીજ કશાનો વિચાર પણ આવી શકતો નહોતો. એ વેરની

આગમાં મોંઘીની ચિંતા પણ સળગી ગઇ હતી. તે પોતાની સ્મૃતિની પણ એ ભડભડતી હોળીમાં આહુતિ આપી ચૂક્યો હતો.

બસ એકજ ધૂન એને લાગી હતી: વેરની; એકજ વિચાર એના જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય બની ચૂક્યો હતો: વેરના એક જ માર્ગે તે પોતાનો મોક્ષ જોઈ રહ્યો હતો: વેરનો એના હૈયામાં ધૂંધવાતો જ્વાલામુખી ફાટી પડવાની છેલ્લી અણી ઉપર જઈ પહોંચ્યો હતો.

આખી રાત મોંઘીની જ્વો ચાલુ રહી. એ પ્રત્યેક પોકાર એની ભડભડતી લાગણીને સળગાવી રહ્યો હતો; એની ચીસોને પ્રત્યેક પ્રતિધ્વનિ, દેવાની ટ્રામળ લાગણીઓને બહેરી બનાવી રહ્યો હતો; એના બૂબડાટનો પ્રત્યેક શબ્દ, દેવાના દિલમાં, ‘મારા પુત્રનો કાળ હું જ છું’ એ વિચાર ઠાંસી ઠાંસીને ભરતો હતો. ‘અને મને એનું નિમિત્ત બનાવનાર પેલો વાણિયો, અને પોલિસ સિંપાઇ જ છે’ એ નિશ્ચયને વધુ અને વધુ દ્રઢ કરતો જતો હતો.

દેવાની ધીરજની હદ ક્યારનીયે આવી ગઇ હતી. વેર સિવાયનો વિચાર કરવાની શક્તિ એનું મગજ ગુમાવી એક હું દુશ્મનોના ચિત્કાર ધ્વનિ સાંભળવા એના કાનના પાડતા હતા. એનાં નેત્રો એની ડાંગના મારથી તરફડી રહેલા દુશ્મનોની મશ્કરી કરવા તલસી રહ્યાં હતાં.

‘જેમણે મારો સર્વનાશ કર્યો, તેમને જીવતા રહેવા જ કેમ દેવાય ?’

પહેલો કુકડો બોલે તે વખતે તો એ વિચારે એનું માથું ફરી જવા લાગ્યું. તેનાથી વધુ વખત પડી ન રહેવાયું.

દિશાઓ વેરના બાતાવરણથી ભરાઈ ગયેલી હતી; રાત્રીના શ્વેતકારમાં બોલતાં તમરાં અને સામા લીંમડાની ડાળ ઉપર બેસી વારંવાર તીવ્ર ચિત્કાર કરી રહેલી ચીબરી એને વેરનો બદલો લેવાની ઉશ્કેરણી કરી રહ્યાં હતાં. શાંત થોર રાત્રિની શ્યામલતામાં નભોમંડળમાં ચળકતા તારાઓ એને વેર લેવા ઇશારા કરી રહ્યા હતા.

શિકાર ઉપર તૂટી પડતાં સિંહ છલાંગ મારે તેવી છલાંગ મારતો દેવો ખાટલામાંથી ઉછળીને ખડો થઈ ગયો.

ખાટલા નીચેના લોટામાંથી પાણી લઈ એકાદ બે ડોળળા કરી લીધા. ખાદીના ઘોતીયાંને મજબૂત બાંધી કમર ઉપર ફાળિયું વીંટી લીધું, ખાદીની અંગરખી પહેરી ખાદીનો ફેંટો બાંધી પોતાના મજબૂત બેડા પહેરતો તે માંડવીમાં આવી ક્ષણભર ઊભો રહ્યો, ત્યારે તે વેર અને વીરત્વની જીવંત મૂર્તિ સમો લાગતો હતો.

ખૂણામાંજ એની કડીયાળી ડાંગ પડી હતી. તે ડાંગ ઝડપી લીધી. ચોધાના નિશ્ચયથી મજબૂત હાથે પકડી તેને આમ તેમ વીંઝી એક બે વિપળ સ્થિત દ્રષ્ટિએ તે ડાંગ તરફ ધારી ધારીને બેઠ રહ્યો.

આખી આલમમાં જેનું કોઈ ન હોય તેને, એકાદ વીરલ શકિત એકાએક મિત્ર તરીકે સાંપડતાં જે આજ્ઞાસન મળે તેવું આજ્ઞાસન દેવાને અત્યારે તેની ડાંગમાંથી મળી રહ્યું. સારું

વિશ્વ એક તરફથી તેની સામે થઇ રહ્યું હોય, તેને મદદ કરે તેવું કોઇજ ન હોય, તે વખતેજ તેના હાથમાંની ડાંગ સામર્થ્યના તમામ માર્ગ એને સારુ મોકળા કરાવનાર, કોઇક ચમત્કારી ગુરુ કિલ્લી હોય, તેવું દેવાને લાગ્યું.

પ્રાણપ્રિયા કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમથી દેવાએ પોતાની જીવનસાથીની ડાંગને હૃષીવિશભયું પ્રાણવાન ચુંબન કર્યું. એ ડાંગના એકજ સ્પર્શે એના રોમેરોમમાં વીજળી ચમકી ગઈ, એના હોઠદ્વારા, ડાંગમાંથી ઝરતી મહાશક્તિની કોઇક વિરલ પ્રેરણાઓથી એનું સર્વાંગ દીપી રહ્યું. એ જન્મવૃત્તમાન્ય દીપ્તિના આંજ નાખનારા પ્રકાશમાં, એ મહાશક્તિના વિરલ સંમીલનમાં દેવાનું માથું ધમધમી રહ્યું; એનાં નેત્રો પ્રચંડ કિરણને પણ સળગાવી મૂકે તેવાં સળગી રહ્યાં. ફરીથી વાતાવરણ શૂન્યમય બની ગયું, ચારે દિશાઓ વેર વેરની માગણીથી ગર્જી રહી, સ્થામ રજની ઉપર ઓરાટેલા ગગનપટમાંથી ચમકી ચમકીને તારલા એને ઉત્તેજન આપી રહ્યા, તમરાં રણગીત ગાવા લાગ્યાં, લીંમડા ઉપરથી ચિત્કાર કરીને ઊડી જતી ચીબરીએ રણશંખ ફૂંક્યા, તે જ વખતે દૂરના ઝાડ ઉપરથી ધ્રુવડ બોલ્યું. દેવાએ તેમાં રણ-ક્ષેત્રમાં જવાનું પ્રોત્સાહનગીત સાંભળ્યું. તે જ વખતે તેણે ખભા ઉપર ડાંગ મૂકી.

ખીજ કોઇ વખત એણે ધ્રુવડ અને ચીબરીના બોલને માઠા શુકન માન્યા હોત, તેણે ગામ જવું તે દિવસે માંડી વાળ્યું હોત; પણ આજે દેવાને એ બધાં ચિન્હો શુકનવંતાં લાગ્યાં. વેરની ધૂનમાં તેણે ધર બહાર પગ મૂક્યો. એનું હૈયું કોઇક

વીરલ ઉત્સાહથી ઉજળી રહું હતું, ભૂતકાળના કવિઓએ વર્ણુ-
વેલો એકાદ મહાકાવ્યનો પ્રભાવશાળી વીર નાયક, હસતો
ધસતો રણાંગણ તરફ જવા થનગનતી ઘોડલી ઉપર બેસીને
દુશ્મન દળનાં હૈયાં વીંધી નાખવા તત્પર બન્યો હોય, તેવો
દેવો એક વિપલ આંગણા આગળ ઊભો રહ્યો. પાછું વાળીને
ઘર સામે એક દ્રષ્ટિ ફેંકી. એ દ્રષ્ટિમાં સારાયે જગતના રનેહ-
નાં સત્ત્વ સારવીને ભરેલાં જણાતાં હતાં.

એક નિમિષ દેવાના હૈયામાં મોંઘીની મૃતિ ખડી થઇ.
એક નિમિષ મોંઘીને છેલ્લી વખત મળી લેવાનું તેને મને થયું.
પરંતુ બીજીજ પળે તેણે એ લાલચ ઉપર વિજય મેળવ્યો.

“હવે તો વેરનો બદલો લીધા પછી જ એને મળીશ. તે
સિવાય નહીં.”

તેણે મરણિયો નિશ્ચય કર્યો; અને વેરની ધૂનમાં સાનસાન
ભૂલી મહાસમર્થ યોદ્ધાની દ્રઢતાથી તેણે ભાગોળનો રસ્તો લીધો:
મૃત્યુને મૂઠીમાં લપને નીકળેલા યોધ્ધાની જેમ.

કણુબીવાડમાં હજી સહુ નિદ્રાને બોળે સૂતાં હતાં, પંખીઓ
માળામાં નિરાંતે ઉંઘતાં હતાં, ઢોરો શાંતિથી ધારણુ બોલાવતાં ડ્યાં
હતાં. ઉંઘમાં કેાઇક બખડે તે સિવાય પ્રાતઃકાળની ગાઢ શાંતિ
ચારે તરફ ઢળેલી હતી. એકલો દેવો જ લાંબી ફાળો ભરતો
ઉંઘતા જગતમાં ચાલતો બગૃતિ ખતાવી રહ્યો હતો.

તે અનેક વખત આ રસ્તે ગયો હતો, છેલ્લો ગયો ત્યારે
તે ઊડતો હોય તેમ ગયો હતો, ભારે હૈયે, મોંઘીની પીડાની
ચિંતાથી વ્યથ બનેલો તે અનેકગણી વધુ ઝડપે દોડ્યો હતો. પણ

તેની આજની ચાલમાં અજબ ચમત્કૃતિ રહેલી હતી. એના હૈયામાં કશી જ ચિંતા નહોતી, શરીરમાં સ્ફૂર્તિ, મગજમાં વેરની લાગણી, વિચારમાં, હૃદયમાં, રોમે રોમના ધબકારામાં શૌર્ય, ઉત્સાહ, આનંદ અને વેર થનગની રહ્યાં હતાં.

પોતાના, મોંઘીના, એના એકના એક બાલપુત્રના દુશ્મનોની પાસેથી વેરનો બદલો લેવાની ધૂનથી એની રંગેરંગ જીવતી બની ગઈ હતી. અતિ ઉત્સાહથી બહાવરો જેવો બની ગયેલો દેવો જ્યારે હવામાં ડાંગને વીંઝતો છલાંગ ઉપર છલાંગ મારતો, પવનને વાહને ચડ્યો હોય તેમ ગામની ભાગોળ વટાવી, વેરની તૃપ્તિ માટે તલસતો, ધસતો જતો હતો ત્યારે એના જીવનની એકની એક આશા જેવી મોંઘી પુમાપુમ અને ઊઠેસના શ્રમથી થાકીને, પ્રાતઃકાળના તાજગીભર્યા વાતાવરણમાં શાંતિથી નિદ્રા લેતી હતી.

અડધે રસ્તે ગયા પછી દેવાને જ્ઞાન આવ્યું. ‘આટલો વહેલો ગામમાં જઈને તે શું કરશે ?’

અને એ વિચારે એના પગ થોભ્યા.

‘થોડોક વખત અહીંજ કાઠી નાખું ?’

દેવાએ પોતાને જ એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તુરતજ તે ઊભો રહ્યો.

લાંબી ડાંગ ત્રાંસી જમીન ઉપર ટેકવીને એ હાથ દ્વારા આખા શરીરનું વજન એ ડાંગ ઉપર નમાવી તે એક એ પળે રસ્તા વચ્ચે જ ઊભો ત્યારે મહાકાળ સમો લાગતો હતો.

ગગન ભેદીને તેની પેલી તરફ જોવા મથતો હોય, તેમ તે પૂર્વ દિશામાં ઊઘડતી ઉષાની ગુલાબીની પાછળ ભેંધ રહ્યો હતો. તેમાં એને બીધણુ દ્રશ્ય દેખાયું.

ચારે દિશાના અંધારા ગગનપટમાંથી ધસ્યાં આવતાં રાક્ષસોનાં ધાડાં, ઉધાનાં અજવાળાંની ખારી તરફ દોડતાં આવીને એ રસ્તેથી પોતાની તરફ આવતાં એણે જોયાં.

એ રાક્ષસટોળું વિચિત્ર હતું. કોઇને માથું નહીં તો કોઇને હાથ નહી, કોઇ વિકરાળ માથામાં ઊગેલાં શીંગડાંવાળા, કોઇક લોહીઝરતા જડખામાંથી લખગતી લાંબી જીભવાળા, કોઇક ખકરાના જેવા કાનવાળા, કોઇક સળગતી આંખવાળા એવા એવા રાક્ષસો એ ટોળામાં હતા. તેમાં તેને ઘેલાભાઇનાં દર્શન થયાં, પેલો પોલિસનો સિપાઇ દેખાયો, લાકડાં ચીરવાની આજ્ઞા કરતા ફોજદારને પણ તેણે એ ટોળામાં જોયો !

એ બધું ટોળું ‘ખાડે ખાડે’ કરતું તેની તરફ ધસી આવતું હતું.

દેવો ફરીથી ભાન ભૂલી ગયો, ચમક્યો. ટટાર થયો, મૃત્યુની ખીક છોડી, ડાંગને બન્ને હાથે મજબૂત પકડી, માથા ઉપર ફેરવી, હવામાં તોળી, તે દોટ મૂકીને પૂર્વ તરફ દોડ્યો. એ હાથ ભરીને, પૂરતા બળ સાથે તેણે ડાંગને વીંઝી અને ધડાક કરતી ડાંગ તેણે ઘેલાભાઇના માથા ઉપર પટકી.

એ ડાંગ પટકવાથી સદાક કરતો અવાજ થયો. તેથી ચમક્યો, ડાંગ તોળીને ખીજે પ્રહાર કરવાનો તેનો વિચાર અટકી પડ્યો. તેણે જોયું તો ડાંગ બાજુના ઝાડના થડ ઉપર અથડાઇ હતી.

ડાંગને તેણે પાછી વાળી લીધી. નરી આંખે આસપાસ જોવાનો પ્રયાસ કરતાં આંખો ચોળી.

ચારે તરફ હજી ચૂન્યકાર આપી રહ્યો હતો, તમરાનાં ગમગીન ગીતોથી વાતાવરણે ભીષણતા ધારણ કરી હતી. આછો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. ચારે દિશાએ તાબં ખેડાયલાં ખેતરોના ચાસની વચ્ચે ઠરેલાં પાણી આછા પ્રકાશથી ચમકતાં હતાં.

દેવો રસ્તા વચ્ચેથી બાબુના ખેતરના છેડેના મોટા આંબાની વિશાળ ઘટા નીચે જઈને, થડ પાસે ડાંગ મૂકી, વરસાદનાં ફેરાંથી ખચવા માટે ખેડો.

બાલસૂર્યની કિરણાવલી પૂર્વ દિશાના ગગનફલક ઉપર તેજની બળી રચતી હતી, તે વખતે દેવો ઘેલાભાષના ઘર આગળ જઈ પહોંચ્યો.

નોકર ઘર આગળથી વાસીદું કાઢતો હતો, તેણે દેવાને જોયો. દેવાએ એની સામે જોયું.

દેવો ઘેલાભાષને ઘેર અનેક વખત જતો હતો. ઘેલાભાષના નોકરે તેને અનેક વખત જોયો હતો; પરંતુ આજનો દેવો એને જીદોળ લાગ્યો.

“ તારા શેઠ છે ? ”

દેવાએ નોકરને પૂછ્યું.

“ ના. ”

નોકર દેવાના એ પ્રશ્નથી વિચારમાં પડી ગયો. દરરોજ ગરીબડા જેવો જણાતો ધીમે સાદે ‘શેઠ, ઘેર છે કે ?’ એમ પૂછતો દેવો, આજે ‘તારા શેઠ છે ?’ એ પ્રશ્ન જે દમામથી પૂછતો

હતો તે જોધને તેને નવાઇ લાગી.

‘ક્યાં ગયા છે ?’

‘ગામ.’

‘ક્યારના ?’

‘ઐ દિવસથી.’

‘ક્યારે આવશે ?’

‘મને ખબર નથી.’

‘કોને ખબર હશે ?’

‘શેઠાણીને.’

‘એ જાણ્યાં છે ?’

‘હજી નીચે આન્યાં નથી.’

‘હમણાં આવશે ખરાં ?’

‘કહેવાય નહીં.’

દેવો મક્કમ પગલે પગથિયાં ચડ્યો. ખડકીમાં પડી રહેતી પાટ ઉપર લટકતા પગ મૂકીને તે ઊઠ્યો.

બાજુમાં જ ડાંગ રાખી હતી. પગની આંટી રચીને તે બન્ને પગ હલાવી રહ્યો હતો. ડાઘક ડાંગ વિચારમાં ફૂળી ગયો હોય તેવો લાગતો દેવો, આજે સ્પષ્ટ ભેતમાથી વર્તતો હતો. એની આંખોમાં વૈશાખ, જેઠના મધ્યાહન તપતા હતા.

શાંત બેસી રહેલા દેવાને જોધને નોકર ગભરાવા લાગ્યો.

એક બે વિપલ દેવો સ્થિર બેસી રહ્યો. ‘બેલાભાઇ ઘેર નથી’ એ બાણતાંજ એના કાળજ ઉપર પાંચશેરી પછાડા !

વેર, વેરની લાગણીથી એની નસેનસ સળગી રહી હતી. પણ પહેલે પગલેજ નકાર થયો. શિકાર છટકી ગયો. દાંત નીચે હાઠ કચડીને એ ગણગણ્યો.

ઘડી પછી શું થશે તે દેવો કદ્દપી શકતો નહોતો. એને વેર લેવું હતું, પણ વગર વિલંબે રખેને વેરનો હૈયામાં સળગેલો આતશ બીજી કાંઈ ઘટના બનતાં ઠંડો થઈ જાય, અને એના દુશ્મનો જીવતા રહી જાય એવો ડર હોય તેમ અત્યારેને અત્યારે બેલાભાઈનું કાસળ કાઢી નાખવા, એનો આત્મા ઝંખી રહ્યો હતો.

‘એની બાયડી તો છે ને ?’

વેર લેવા તલસતા દેવાના માથામાં એ વિચાર ઊઘ્યો.

‘બેલો નહીં તો બેલાની બાયડી !’

એક વિપલ તે એ કદ્દપના મગજમાં સ્થિર કરવા અટક્યો.

‘એણે મારી સ્ત્રીની ફૂર મસ્કરી ક્યાં નહોતી કરી ?’

પરંતુ પોતાની સ્ત્રીનું સ્મરણ થતાં જ એના મનોવિકાર બદલાયા.

‘નહીં, નહીં’. બિચારી બાયડીની જાત ઉપર વેર લેવું ? મારવો તો મર્દજ અને લૂંટવો તો રાજભંડાર !’

થોડીક વિપલ તેને કશું ન સ્પર્ધ્યું. ‘શું કરવું ?’ એ ગૂંચ-વણમાં તે બેસી રહ્યો.

પરંતુ એજ વખતે એને મોંઘીનું સ્મરણ થયું, એનું વેદના પીડિત મુખ તેનાં મનઃચક્ષુ સમક્ષ દેખાયું.

માંઘી દ્વારા એનામાં તમામ સ્ત્રીજાતિ તરફ દયાની લાગણી જન્મી.

‘કંઈ નહીં, ઘેલો આજે નહીં’ તો કાલે તો મળશેને ?
બસ વેર લખશ તો એનીજ ઉપર. મદનો બચ્ચો મદ સામે
જ ઝાંગ ઉગામશે.”

એ જ નિશ્ચય કરી દેવો તે પછી એકાદ એ પણ ઝાંગને
રમાડતો ત્યાં બેઠો. શેઠાણી ત્યાં સુધી નીચે આવ્યાં નહોતાં.
દેવાને હવે ત્યાં બેસવું નિરર્થક લાગ્યું.

‘કંઈ નહીં, ઘેલો નથી તો પેલો પોલિસ અને ફોજદાર તો
ખાકી છે ને ?’

તેણે એ વિચાર કર્યો, અને તુરતજ ત્યાંથી ઊઠ્યો.

દેવો બજારમાં થઈને પોલિસોના રહેઠાણ તરફ જવા
નીકળ્યો, ત્યારે એની નજર આગળ ભર્યા બજારમાં એતું અપ-
માન કરનાર પોલિસ તેમજ આખો દિવસ ભૂખે પેટે લાકડાં
ફાવનાર ફોજદારજ જણાતા હતા.

ઘેલાભાઈને ત્યાં દાવ ખાલી જવાથી દેવાને કંઈક નિરાશા
થઈ હતી, પરંતુ હજી વેરનો વહની તેના હૈયામાં જેવો ને
તેવોજ ભડભડી રહ્યો હતો.

એ અગ્નિને તે શાંત કરવા માગતો હતો. તે શાન્તિ વેરનો
બદલો લીધા વિના મળવાની નથી, એ જ ધનમાં દેવો બજાર

વચ્ચેથી નીકળ્યો, તેજ અરસામાં પેલો સિપાઈ બખર વચ્ચે ઊભેલો જણાયો.

એક ગરીબ વાઘરી દાતણ વેચતો હતો. પેલો સિપાઈ એની પાસેથી મફત દાતણ માગી રહ્યો હતો. વાઘરી તેને કરગરતો હતો :

‘ ભાઈ સ્થાબ, રોજને રોજ મને એકલાનેજ શું કામ ગરદન મારો છો? આજે કાક બીજા પાસેથી લ્યો, વળી કાલે હું આવીશ. ’

‘ સાલે, દેના હે કે લાત ખાની હે! બખરમેં બેઠક પીછે મિજાજ કરતા હય! માલુમ નહીં હય... ’

‘ બખરમાં તો બધાંયે બેસે હું કાંય એકલો ઓછો જ બેહું છું... ’

‘ બહોત બકબક કરતા હય સાલે! ’ કહેતાં સિપાઈએ હાથમાંની નેતરની સોટી વાઘરીના વાંસામાં ઝીંકવા ઊંચી કરી એ જ વખતે ધબાક કરતી દેવાની ડાંગ આવીને તેના લમણા ઉપર ઝીંકાઈ.

‘ મર ગયા મેરે બાપ... ’ કરતો સિપાઈ ચકર ચકર થતો જમીન ઉપર અથડાયો.

એ પડે તે પહેલાં બીજી કડિઆળી ડાંગ એના ખંભાની નીચે બાવડા ઉપર દેવાણી.

એટલામાં તો આખા બખરમાં હોહા મચી પડી.

‘પકડો’ ‘પકડો’ ‘ખૂન!’ ‘ખૂન!’ પેલા સિપા-
ઈના અવાજ ઉપરથી જ દેવાની નજર તેની તરફ પડી, અને
એકદમ ઉછળતો તે એ તરફ દોડ્યો આવ્યો, ‘ખરાખર એ જ
સિપાઈ છે, એણેજ તે દહાડે આ ખખર વચ્ચે ગાળો દીધેલી,
માર મારેલો અને લાકડાં ચીરવા તે જ લઈ ગયેલો’ એ ખાત્રી
થઈ ગઈ કે કશા પણ વિચાર માટે થોભ્યા વિના દેવાએ પોતાની
પ્રિય ડાંગને ઉંચકી, માથા ઉપર ફેરવી અને સિપાઈની
ઉપર ત્રાટકી.

એ પ્રહાર, પણ ધાર્યા ન પડ્યા. વેરની ધૂનમાં દેવાનો હાથ
ધ્રૂજી ગયો, અને જે ફટકો માથાની વચ્ચે આવ્યો હોત
તો એકજ પ્રહારે સિપાઈના પ્રાણ લીધા હોત તે ફટકો લમણા
ઉપર પછડાવાથી, તેની ધારેલી ધારણા પાર ન પડી.

પણ ખીજે પ્રહાર ચતાં કાલાહલ વધી પડ્યો, માણસો
દોડાદોડ કરવા લાગ્યાં. એટલે દેવાને થયું કે ‘અહીં ઉભો રહીશ
તો ફેાજદાર રહી જશે.’ અને તુરતજ તેણે ખભે ડાંગ મૂકીને
દોટ મૂકી.

‘ઓ ભય ! ઓ ભય !’ ની ધુમરાણુથી ચારે દિશાઓ
ગાજી રહી.

માર ખાઈને પડેલો સિપાઈ હજી જમીન ઉપર તરફડી
રહ્યો હતો. એના પુટી ગયેલા જડખામાંથી વહેતું રક્ત જમીનની
ધૂળને ભીંજવી રહ્યું હતું; એના હાથના ભાંગી ગયેલા હાડકામાં
ભયંકર વેદના થઈ રહી હતી.

પેલા વાઘરી એકાએક આ બનાવ બનનાથી બેબાકાનો થઈ ગયો. ‘રબેને મનેજ કાઢ પકડી લે !’ એ ભયથી એનું મગજ કંપી રહ્યું, તેની છાતી ધબકી ગઈ. અને દાતણની સોટીઓનો ગોટો વાળીને એકદમ ત્યાંથી નાસવા ઉભો થયો. એકાએક થઈ રહેલા કાલાહલથી ચારે તરફથી લોકોનું ટોળું હાથમાં શાકની ઝોળીઓ લઈને; કુતુહલ ઋતિથી પ્રેરાઈને ત્યાં આવી આવીને એકઠું થતું હતું.

સવારનો સમય હતો એટલે બજારમાં જોઈએ તેટલી ગરદી નહોતી; તોપણ જ્યાં એ સિપાહી પડ્યો હતો, ત્યાં ગરદીનો પાર નહોતો.

દેવો દોડ્યો, ત્યારે લોકોએ ધુમાળુમ કરી મૂકી, પરંતુ હવામાં બેશથી ડાંગ ફેરવતા દેવાની પાસે જવાની કાબળી હિંમત ચાલી નહીં, અને તેની પાછળ દોડીને બનને બેબાકામાં નાખવો, એના કરતાં મારથી તરફડતા પોલિસનો કિસ્સો બેવા રહેવું એ વધુ આકર્ષક માનીને બધું ટોળું ત્યાંજ એકઠું થયું.

પેલા વાઘરીની સાથે પોલિસને રકઝક થતી હતી તે કટલાકાએ જોઈ હતી. તે પછી પોલિસે સોટી ઉગામી અને તુરત જ તેની ઉપર ડાંગ પડી.

એ બન્ને પ્રસંગને કાઢ સાથે જોડતું તો કાઢ શું થયું તે બણ્યા વિના મનસ્વી રીતે અભિપ્રાય બાંધી બીજા નવા આવનારાઓને મનસ્વી વાતો કહેતું હતું.

આ ગરબડમાં વાઘરી ઊઠ્યો અને નાસવાની તૈયારી કરતો.

હતો, તેટલામાં ટોળામાંથી કાઢકને એમ લાગ્યું કે એને પકડવો જોઈએ, એટલે તેણે તે વાઘરીનો હાથ પકડીને તેને ખેંચ્યો.

“લાયશ્યામ, મને શું...શું...કામ પકડો છો? મારે શું છે.....”

તે પછી વાઘરીનો અવાજ આસપાસથી થતા પોકારોમાં ફળી ગયો.

ત્યાં અનેક સુરો અનેક રીતે નીકળી રહ્યા હતા, કોણ શું બોલે છે તે જેમ સમજી શકાતું નહોતું, તેમ બોલનારા શું કામ બોલે છે તે વાત તેઓ પોતે પણ સમજતા નહોતા.

‘મારો સાળાને-એણેજ તોફાન કયું’ છે-ઘડી પહેલાં એને રકઝક થતી હતી-અરે હારે હા, વાઘરીની જાત-સાળો દાતણ બહુ મોંઘાં વેચે છે-અરે કેટલો મિઝણ ?-અરે એ તો એનાંજ કામ-મારો ! મારો !-પકડો-અરે એ રખે નાશી જાય. જવા ના દેતા’

આમ અનેક જાતની બુમરાણુ થઈ રહી. પેલા વાઘરીતું કાઢએ સાંભળ્યું નહીં. કાઢને સાંભળવાની પરવા નહોતી. ટોળું જ્યારે ઉશ્કેરાય ત્યારે તેને સાનસાન રહેતું જ નથી.

વાઘરી એટલે હલકો, હલકો માટે તોફાની હોવો જ જોઈએ. જોઈએ તેવાં મોંઘાં અને સારાં દાતણુ તે આપે નહીં એ દાઝ એવી જનતાની મનોદશાનો પેલો વાઘરી ભોગ થઈ પડ્યો.

એક હાથ હવામાં ઉછળીને તેના માથા ઉપર પડ્યો, ત્યાં તો બીજો હાથ ઉછળ્યો, ત્રીજો ચે ઉછળ્યો, બુમાબુમ કરતા

વાઘરીના દાતણુ અટવાઇ ગયાં, ફાળીઉં માથા ઉપરથી નીકળી-
ને ઉશ્કરાયલા ટોળાની ઉપર થતું થતું કયાંય જઈને પડ્યું.

દેવાને નજરે જોનારા અને તેની ઝાંગને જોઇ ભયથી તેની
સામે નહી થનારા પણ આ ધીંગાણાંમાં ભાગ લેવા લાગ્યા !

વાઘરી ગરીબડો, સામે ન થાય તેવો, ભયથી ધ્રુજતો,
નાસવાની તૈયારીમાં હતો એટલે સામે થાય તેવો ભય નહોતો.
અને તેથીજ તેની ઉપર એટલા હાથ ઉછળી રહ્યા હતા.

આ ધીંગાણું પુરું થાય ત્યાં તો આમ તેમથી બે ત્રણ
પોલિસ સિપાઇઓ સાદાં કપડામાં દોડતા આવ્યા.

બે પોલિસે મળીને પેલા ઘવાયેલા પોલિસને ઊંડો કર્યો,
આંબુઆંબુમાંથી ખાટલો મંગાવવામાં આવ્યો અને તેમાં તેને
સુવાડી, પોલિસ થાણા ઉપર લઇ જવાની તૈયારી કરી એક
સિપાઇ ખાટલો ઉંચકવા માટે વેઠીઆ શોધવા ગયો.

બીજા પોલિસે ટોળાંના હાથમાંથી વાઘરીને પકડ્યો !

પકડતાંની સાથે જ તેણે એની ગરદનમાં જોસથી ધક્કો
માર્યો.

એ બિચારાનાં કપડાં ફાટી ગયાં હતાં, તે અર્ધ નગ્ન
બની ગયો હતો, અધમુઆ કરતાંયે તેની ખરાબ દશા થઇ
ગઇ હતી.

ધક્કાથી તે પડી ગયો, ધૂળ ભેગો થઇ ગયો, પડવાથી એનાં
ઢીંચણુ સખત રીતે છોલાઇ ગયાં, ચામડી ફાટીને તેમાંથી

લોહીના ફણગા પુટયા. તેની સાથે જ એનું માથું જમીન સાથે અફળાવાથી ભસ્મરથી ખરાબર ઉપર જ મોટો ચીરાડો પડ્યો અને તેમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

ઉશ્કેરાયલી લોકમેદનીમાંથી તો ઘોંઘાટ, ખળભળાટ અને કોલાહલના જ એટલા બધા અવાજ ઉઠી રહ્યા હતા કે સીધી વાત કહેવા કે સાંભળવા કોઈ તૈયાર જ નહોતા. જેમણે વાઘરીની નિર્દોષતા જોઈ હતી તેમનામાં પણ વચ્ચે પડી વાઘરીને ખચાવવાની નૈતિક હિંમત નહોતી. ‘આપણે નાહકના શીદ લકરામાં પડવું?’ એ એક જ મનોદશા આખાએ ટોળામાં આપી રહી હતી.

સામી દુકાનોને ઓટલે ઘેરેલા ભેત્રણ શ્રાવકો દાતણ કરતાં કરતાં એની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા.

‘બિચારો, નિર્દોષ માર્યો બય છે.’

‘પણ આપણે શું કરીએ?’

‘ખરું છે ભાઈ! વાત કરવા જઈએ તો ડોકમાં લકરું ઘુસે!’

‘મારનારો તો નાશીયે ગયો.’

‘એની વાંસે કેમ કોઈ ન ગયું?’

‘બય તો કાકા લમણામાં જ દેને? પેલા પોલિસને દીધી તેમ.’

‘લગવાન, લગવાન! જમાનો શું આવ્યો છે ભાઈ?’

‘બળીઆના બે ભાગ છે.’

‘આ વાઘરીને બચાવવા જેવો તો છે જ, જુઓ, જુઓ બિચારાની કેવી દશા થઈ ગઈ છે. એ એ એ ! છેક જ નાગો થઈ ગયો છે.’

‘પણ બચાવવા બધ કોણ ?’

‘એજ સવાલ છે ને ?’

‘આ તો મારામારીનાં કામ અને પોલિસના લશ્કરાં ! એથી તો છેટા જ સારા !’

‘અરે, અરે, એં એ એ, જુઓ તો ખરા એં એ એ, પેલાએ બિચારાને પાડી નાખ્યો, બેયું બાપડાનું કપાળ ફૂટી ગયું !’

પોલિસનો એક સિપાઈ પેલા વાઘરીને ધક્કા મારતો કચેરી તરફ લઈ જવાની તૈયારી કરતો હતો, ચાર વેઠીઆઓ ઘનાયલા પોલિસના ખાટલાને ઉંચકવા જતા હતા; ત્યાં તો ફરીથી દોડદોડી શરૂ થઈ. ફરીથી બૂમાબૂમ ઊઠી. પોલિસનો એક સિપાઈ દોડતો આવતો હતો.

કોઈએ કહ્યું, ફોજદારને ભયંકર માર પડ્યો છે. કોઈ માણસે એને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને વળી તે ઘટકી ગયો છે !’

આખું ગામ ખળભળી ઉઠ્યું. ‘પોલિસને માર પડ્યો, ફોજદારને માર પડ્યો, મારનાર પકડાયો પાણુ નહીં, અને નાશી ગયો!’ એ એક જ વાતથી આખું ગામ ખળભળી ઉઠ્યું.

કાંધએ કહ્યું: ‘એ કાંધ બહાદુર બહારવટીઓ હોવો નોંધએ. એને પોલિસખાતા સાથે વેર હશે!’

કાંધએ શંકા ઉઠાવી: ‘પોલિસનાં માણસોએ એને કાંધક ગુનહામાં સપડાવવાની યોજના કરેલી હોવી નોંધયે. આજકાલ એવું ઘણું થાય છે ને! અને એ કાંધ જબરો ઉઠાવગીર હોવો નોંધએ. તેણે પોલિસને પોતાનો બરાબર હાથ બતાવ્યો છે.’

કાંધએ વધારે નિશ્ચયાત્મક રીતે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો: ‘જરૂર આ કાંધ દિવાના માણસનું જ કામ છે.’

કેટલાક વધુ ડરપોક માણસો પોળોમાં આમતેમ દોડાદોડ કરતાં, બહાર રમતાં પોતાનાં બાળકોને ઉતાવળે એકઠાં કરીને

સંરક્ષણ અર્થે ઘરમાં ભરાઈને બારણે આગળા દબને, ‘હાશ્ય, હવે ખચ્યા’ કરીને નિરાંત વાળીને બેઠા.

જીવનની ઓછી પરવા કરનારા તોફાની લોકો, વાત સાંભળતાંજ દોડાદોડ કરતાં બનરમાં, પોલિસ કચેરી આગળ અને ફોનદારના મકાન પાસે ટોળે મળ્યાં.

કેટલાક શાક લેવા આવતાં આવતાં ‘રખેને બનરમાં કંઈક તોફાન થાય અને આપણને કંઈ વાગીએસે.’ માનીને ‘આજનો દિવસ શાક પિના ચલાવીશું’ કરીને મન વાળતા અડધે રસ્તેથી જ ઘેર પાછા વળી ગયા.

‘ગામમાં બહારવટીઆ આવ્યા છે!’ એવી જુમાજુમ પણ કોઈક તોફાનીઓએ કરી મૂકી; તે બાણીને કુલે પાણી ભરવા જતી સ્ત્રીઓ ઉતાવળી ઉતાવળી ઘર તરફ પાછી વળી ગઈ.

દુકાનો ઉઘાડવા જતાં વેપારીઓમાંના કેટલાક ‘રખેને કંઈક હુલ્લડ થાય’ એમ માનીને લાંબી લાંબી ચાવીઓ અને ચોપડાનાં પોટલાં લઈને ઘર તરફ પાછા ગયા.

આખા ગામમાં વિચારોના વાતાવરણમાં મહા ઘમસાણ મચ્યું. જાતજાતની અને ભાતભાતની કલ્પનાઓ ઠામઠામ વહેતી થઈ ગઈ!

ઘવાચલા પોલિસનો ખટલો બારેબાર ધરિપતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યો.

ત્યાં પણ એ બનાવે નાનકડો બળભળાટ મચાવી મૂક્યો.

ગામ પરગામથી દવા લેવા આવેલાં અનેક સ્ત્રી પુરૂષ અને બાળકો, વૃદ્ધો, પ્રૌઢો અને જુવાનો તો એમને એમ નીસાસા નાંખતાં બેસી રહ્યાં. કેમકે દાકતર સાહેબ ધાયલ થયેલા પોલિસ સિપાહીને તપાસવામાં રોકાઈ ગયા.

નવરાં પડેલાં દર્દીઓ અંદર અંદર મન ફાવે તેવા તરંગો ઉઠાવવા લાગ્યાં.

‘બાબુના ગામમાં ધાડ પડી હતી. ત્યાં ધાડપાડુઓની સામે થતાં પોલિસને માર પડ્યો છે.’

એક ઘરડા પુરૂષે ‘ઈંડોર પેશાંટ’ની ઓરડીમાં ડોકીઉં કરી આવીને તરંગ લગાવ્યો.

‘આ શું કહો છો...?’

ભયભીત થતી ગંભીર ભાવે કેટલીક સ્ત્રીઓ બોલી ઊઠી.

‘આજકાલ રડયા ચોર લોકો બહુ ફાવી ગયા છે બહેન !’

સ્ત્રીઓના ટોળામાંથી એકે ધીરે રહીને કહ્યું.

‘હવે તો સરકાર પણ એ લોકોથી છેક હારી બેઠી છે. જુઓને પેલો મીરખાં અને બાબરીઓ કેવા કેવા જીવ્મ વરતાવતા હતા. તોયે કેટલાએ દિવસ સુધી તેની સામે પણ કોઈ થઈ શક્યું હતું ખરું કે ?’

‘અરે બહેન એ વખતની તો વાત જ જવા દ્યોને ! અમારા એમના મામાની દીકરીની નણુંદની ફોજસાસુના ઘરમાં

એ લોકોએ એટલો જુલમ કરેલો કે, સાંભળતાંએ રડવું
આવી જાય !’

એટલામાં પોલિસોની વળી દોડાદોડી થઇ રહી.

પોલિસ સિપાઇને ડાક્ટર તપાસી રહે તેટલામાં તો બીજા
ખાટલા ઉપર લોહીજુલાણુ થઇ ગયેલા ફેઝદારને લાવવામાં આવ્યો !

અને હસ્પિતાલમાં ખળભળાટ વધી પડ્યો !

‘તોફાન ઘણું મોટું થયું લાગે છે !’

એક સ્ત્રીએ કહ્યું.

“અરે કહે છે કે એક સો માણસ ઘવાયાં છે.”

પુરુષોના ટોળામાંથી ક્રાઇએ ગોળો ગબડાવ્યો !

ડાક્ટર અને મદદનીશોને માટે નવી કામગીરી આવી
પહોંચી.

દવા લેનારાં બધાં જ લગભગ રખડી પડ્યાં.

બજારમાં પોલિસ સિપાઇને ઘાયલ કરીને દેવો દોડતો
ફેઝદારને ઘેર ગયો.

ફેઝદાર સાહેબ આંગણામાં કંતાનની ખુરશી ઉપર બેઠા
બેઠા દાતણુ કરી રહ્યા હતા. એમનો ઓડરલી સાહેબ માટે
ચહા બનાવવાના કામમાં ગુંથાયો હતો. બીજો સિપાઇ સાહેબનાં
છોકરાંને લઇને ફરવા ગયો હતો.

ફેઝદારનું રસ્તા તરફ આડું પડ્યું હતું. નિરાંતે એ બાપડા જીવ દાંત ઘસતા હતા. ત્યાં તો એકાએક એ હાથ ભરીને દીધેલી દેવાની ડાંગ તેના માથા ઉપર પટકાઇ.

શું થયું ? એ જાણે તે પહેલાં તો બીજી ડાંગ પડી, અને ખુરશીનું ઉપલું લાકડું કડકડ કરતું ભાંગી ગયું. કપડાનો લોચો થઇ ગયો અને ફેઝદાર પણ તેની સાથે જ લોચો થઇને 'ઓ બાપરે!!' કરતો જમીન ઉપર પછડાયો.

દેવાએ ઉપરા ઉપરી ચાર ડાંગો ઠોકી અને હોહા થાય તે પહેલાં તો આંચો હતો તેટલી ઝડપથી નાશી છૂટ્યો.

ફેઝદારનું માથું ઝુટી ગયું હતું. બન્ને ખભા ઉપર સખ્ત પ્રહાર થયા હતા. એકદમ પટકાવાથી મોમાં દાંતજી પેસી જવાથી તાજવામાંથી અને કૂટેલા માથામાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા માંડી હતી. પહેલી જ ચીસ ફેઝદારે પાડી અને દેવાએ બીજા ઘા કર્યા, તેટલામાં તો ફેઝદારની બોલવાની શુદ્ધિ પણ હણાઇ ગઇ.

પણ ચીસ સાંભળતાંજ અંદરથી સિપાઇ દોડતો આવ્યો.

તેણે ડાંગ સાથે દેવાને દોડતો જોયો. પણ લોહી વહેતા સાહેબની સારવાર કરે કે દેવાની વાંસે દોડે તેના નિર્ણય તે એકદમ કરી શક્યો નહીં.

એ ત્રણ વિપલ ગુંચવાડામાં ગઇ; એટલામાં તો દેવા અદ્રશ્ય થઇ ગયો.

વિચાર આવતાં તેણે જીમ પાડીને 'બા' ને બેલાવ્યાં, અને

તે નાસતા દેવાની પાછળ દોડ્યો.

ફાજલદારની વહુ બિચારી બેબાકળી થઇ રડારોળ કરવા લાગી, મોટા અમલદારની પત્ની હોવાનું એનું અભિમાન ગળી ગયું, તેના તમામ ગર્વનું ખંડન થઇ ગયું. તે એક સામાન્ય પુરુષની સ્ત્રી જેવી બની ગઇ, અને પોતાનાં પતિની દુર્દશા બેઇને રડારોળ કરતી માથાં અફાળતી, મદદ માટે જુમાયુમ કરતી તે બેબાકળી બની ગઇ!

એની એ જુમાયુમ સાંભળીને આસપાસથી માણસો દોડ્યાં આવ્યાં.

એટલામાં તો ‘સાહેબ’ નાં ડોકરાંને ફેરવીને ઓડરલી સિપાઇ આવ્યો.

દેવાની પાછળ દોડેલો સિપાઇ, એકલે હાથે ‘સાહસ’ ખેડવું અર્થ’ છે માનીને, ‘સાહેબની સારવારમાં કાઢ નથી. માટે મારે જવું જોઇએ’ એવા બહાને મન મનાવતો પાછો આવી પહોંચ્યો.

ગામમાં વાયુ વેગે વાત પહોંચી ગઇ. અને બધાં ફાજલદારને ઉંચકીને ખાટલામાં સુવાડે ત્યાં તો ‘સુવાણુ’ પૂછવા અને યશ ખાટવા ફેટલાંય માણસો આવવા માંડ્યાં.

પછી તો પોલિસ જાવણીમાંથી થોડાક સિપાઇઓ આવ્યા એક તરફથી હવાલદાર આવ્યા.

જમાદારે ઓડલીની સાથે પડપૂછ કરીને થોડીક ખાતમી મેળવી. ચાર છ સિપાહીઓને નાડેલા ખુનીની પૂંઠ પકડવાની

આજ્ઞા કરી. પોતે પણ દેવો જે દિશામાં ગયો હતો, તે તરફ ભારતે ઘોડે ધસી જવા માટેની તૈયારી માટે ત્યાંથી રબ લીધી.

હવાલદારે ફોજદાર સાહેબને ઇસ્પતાલમાં લઈ જવાની ગોઠવણ કરી.

‘ફોજદાર સાહેબને માર પડ્યો!’ એ વાત બહુજ ઝડપથી આખા ગામમાં નવા નવા સ્વરૂપે ફરી વળી.

ફોજદાર જેવા માણસને મારનારની ઢોંકા અબાણુતાં પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં.

તે દિવસનો ઉગતો સૂર્ય જેમ જેમ આગળ વધવા માંડ્યો, તેમ તેમ ગામમાં ગભરાટ, ખળભળાટ, ઢોંકવાયકાઓની અફવાઓ, દોડાદોડ અને ધમાધમી, પણ વધી પડ્યાં.

પણ દેવો તેટલામાં છટકી ગયો હતો.

ફેઝાદારની કચેરીમાં જોસખંધ હીલચાલ થઇ રહી હતી. જમાદાર, હવાલદાર અને એકાદ બે પોલિસના સિપાહીઓ પેલા દાતણવાળા વાઘરીને ઘેરીને ઉભા હતા.

મધ્યાહ્નનો સૂર્ય પાણીભર્યાં વાદળો નીચે ઢંકાયેલો પશ્ચિમ તરફ ક્યારનોયે ગતિ કરી રહ્યો હતો. આખા ગામમાં સવારથીજ અવનવી વાતો અને કલ્પનાઓ ચાલી રહી હતી. પોળે પોળ અને ચૌટે ચૌટે અનેક કલ્પનાઓના ઘોડા ઢોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. પાણી ભરતી પાણીઆરીઓ બહારવટીઆની વાતો કરતી, જમવા જતા વ્યાપારી વણિકો એક બીજના કાનની પાસે મ્હોંઢાં લઇ જઇને ફેઝાદારને અને પોલિસ સિપાઇને પડેલા મારની ઘટનાની અનેક પશ્ચાદ ભૂમિકાઓ યોજતા હતા. જેમણે સવારમાં દાતણ કરતાં કરતાં દૂરના ઓટલેથી થતી મારામારી જોયેલી તે જૈનો અંદર અંદર ફેઝાદાર કચેરીમાં

કેદી બનીને ઉભેલા વાઘરીની દયા ખાતાં વાતો કરતા: પણ 'આપણે બધી વાતો કરવા બહાર શું કામ પડવું? ક્યાંક વણુનોતરી બલા આવીને આપણી જ ડોકે વળગી પડે! એ તો પોલીસ ખાતું ભાઈ!' કરીને મૌન સેવતા. એમની અહિંસા અને જીવદયાની ભાવના કે નાગરિક તરિકેનો સ્વભાવિક ધર્મ પેલા નિર્દોષ વાઘરીને બચાવવાની એમને નૈતિક હીમત કે પ્રેરણા આપી શક્યો નહીં.

અને વાઘરી પકડાયો ત્યારથી ભૂખ્યો ને તરસ્યો પોલિસ ટાળા વચ્ચે ધ્રૂજતો હાથ બેડીને ઉભો હતો.

‘બોલ સાળા કબૂલ કરે છે કે નહીં?’

એ શબ્દોની સાથે ધડાક કરતો મજબૂત મુઠ્ઠો જમાદારે તેના ડાબા જડબા ઉપર લગાવ્યો.

‘ભ્રષ્ટચાલ, મારી શું કામ નાખો છો, હું એમાં કશું જ બાળતો નથી.’

ત્યાં તો તેના જમાણા પડખામાં બીજી લાત પડી.

‘હજી એની એ વાત, બદમાસ સમજતો નથી? સાચું બોલ.’ હવાલદારે તાફકો કર્યો.

આ વાતમાં વચ્ચે વચ્ચે બીભત્સ રસનું ભયંકર પ્રદર્શન કરાવનારાં અનેક વચનો ઉચ્ચારાતાં જતાં હતાં.

‘હું શું કહું ત્યારે...?’

‘આ કહે?’

સીધો દાંત ઉપર મજબૂત મુકકો પડ્યો અને વાઘરીના મોંઢામાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી.

‘આપણ, હું નિર્દોષ છું...’

‘એ સાલો એમ માનવાનો નથી. એને જરાજર પાંસરો કરવો પડશે.’

હવાલદારે જમાદાર સામે જોઈને કહ્યું:

‘કેમ અધ્યા મરી જવું છે ?’

જમાદાર ડોળા ફાડીને દમામથી ગજ્યો.

વાઘરી ધૂનતો હતો, એના મોંઢામાંથી લોહી નીકળતું હતું, એક તરફતું જડ્યું મુંગા મારથી કાળું બની ગયું હતું શરીરના અનેક ભાગ ઉપર લીલામાં ચઢ ગયાં હતાં.

‘યાદ રાખજે, ઉંઘે માથે ઉંચો બાંધીને નીચે દેવતા સળગાવીશું, એકે એક હાડકું તોડી નાખીશું, શરીર ઉપર ચામડી નહીં રહેવા દઈએ. સાલી, વાઘરાની બત એમ સહે-જમાં નહીં માને. પણ તેથી તું ઓછો જ છૂટી જવાનો છે ? પોલિસનાં માથુસો સામે હાથ ઉગામીને હવે તું કયાં જવાનો છે .....’

‘સાળો દાતણ વેચવાનો ડોળ કરે છે પરંતુ છે બડો બદમાશ. લુટારૂ ટોળીનો સાગરીતજ છે.’

હવે શું બોલવું? તેની ગતાગમ નહીં પડવાથી વાઘરી મુંગો રહ્યો. બોલવાની એનામાં તાકાત નહોતી. અને તેના

અભણુ નાના માથામાં એ વાતજ ન હોતી સમજતી કે, આ લોકોને શું કહું તે ખરું માને ?

ગુંચવાઇ ગભરાઇને તે મુંગો રહ્યો. ‘મુંગો રહેવાથી બચી જઇશ એમ માને છે ? સાળી વાઘરાની જાત, કેટલાએ ઢોંગ કરે !’ એટલે તે બોલી શક્યો નહીં.

પણ એથી તો જમાદાર સાહેબના મીઝજનો પારો વધુ ઉપર ચડ્યો.

‘લાવો પેલો ચામુક, અને બાંધો સાળાને ઉંચો.’

‘કહું છું. ભયસ્થાબ કહું છું. મને મારી ન નાખશો.

વાઘરીના ગળામાંથી ધીમે સાદ આવ્યો.

‘કેમ, સાળા ! હવે થયોને પાંશરો ?’

‘સાહેબ, મેં ગુન્હો કર્યો છે.’

‘બોલ, શા માટે પોલીસની ઉપર હુમલો કર્યો ?’

‘ભયસ્થાબ ! હું શું ...’

વાઘરી ગભરાઇ ગયો.

એ વાઘરીને તાજનો સાક્ષી બનાવી છોડાવી મૂકવાની ખાત્રી આપવામાં આવી અને તેની કબુલતના મુદ્દા ઉપર, પોલીસે આસપાસનાં ગામડાંની કેટલીક શકદાર ટોળકીઓને પકડવાનું કામ શરૂ કરી દીધું.

આ અરસામાં પોલીસનાં માણસો દેવાની શોધમાં દોડાદોડ

કરીને હારી થાકીને પાછાં આવ્યાં. પરંતુ વાઘરીની જુઝાની ઉપરથી પોલિસને તપાસ કરવાનો માર્ગ મળી ગયો.

એક તરફ આ મામલો ચાલતો હતો, ત્યારે દેવો ફાજદારને ફટકો લગાવીને ગામમાંથી છટકીને દોડતો ને દોડતો પણ જ્યાં લઇ જાય તે દિશામાં જઈ રહ્યો હતો.

ગામની સીમ વટાવી ગયો, અને તેની પાછળ કાંઈ આવતું ન જણાયું એટલે દેવાને કંઈક શાંતિ વળી; ઘડીભર તે થાક ખાવા ઉભો રહ્યો. આસપાસ તેણે જોયું. કાંઈ જ આવતું નથી એ વાતની ખાત્રી થયા પછી શું કરવું તેનો તેણે વિચાર કર્યો.

‘ઘેર જઈ?’ સહુથી પહેલો વિચાર એના મગજમાં એજ આવ્યો.

પણ ત્યાં જઈ તો તો પોલિસ જરૂર મને પકડી પાડશે!’

તુરત જ નવી કલ્પના એના માથામાં ઉગી.

‘નહીં, નહીં હમણાં ઘેર તો નહિજ જવું’ તેના અંતરે અંદરથી કહ્યું.

‘પણ એનું શું થશે? મારા વિના એનું ગાંડપણ વધી જશે, એને કાણ મદદ કરશે? એને કાણ બોલાવશે? તેને ખાવા કાણ આપશે?’

દેવાના કાળજમાં એ વિચારે ઉંડા ચીરાડા પડતા ગયા.

‘હાય, હાય, એના સુખની ખાતર તો મેં વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ આ તો સુખમાંથી દુઃખ થઇ પડ્યું.’

માથા ઉપર કાઢએ એ હાથ ભરીને લાઠીનો પ્રહાર કર્યો હોય તેવું તે વખતે તેને થયું. મોંઘીની નિરાધાર દશાનું કલ્પનાચિત્ર જોતાંજ તેને તમ્મર આવી ગયાં.

‘એનું શું થશે ?’

એને કશોજ માર્ગ સ્પષ્ટતો નહોતો.

‘ઘેર જઈ’ અને પોલિસના હાથે પકડાઈ તેથી પણ એની દશા ઓછી જ સુધરવાની હતી ? ઉલટું પોલિસ મને પકડે અને ત્રાસ આપે તે નજરે જોવાથી તો એના દુઃખમાં વધારો જ થાય.’

પોલિસનો વિચાર આવતાં જ તેણે સસય નજરે સફાળા સફાળા આમ તેમ જોવા માંડ્યું.

‘ના, ના, એના કરતાં તો ગમે ત્યાં રખડવું, પણ પોલિસના હાથમાં તો ન જ સપડાવું.’ બેચાર વિપલ શાંત ઉભા રહ્યા પછી તે બોલી ઉઠ્યો: ‘એને તો બન્નેય રીતે દુઃખ છે અને જો મુખ નસીબમાં મંડાયું જ નથી, તો પછી દુઃખી થઈ, પોલિસને હાથે હાડમાર બની, અપમાન અને માર ખાઈ કુતરાને મોતે મરી જવું, તેના કરતાં જીવતા રહી, અનેક બહારવટીઆઓ કરે છે તેમ મરદાઈ ભયું જીવન શું કામ ન ગાળવું ?’

દેવાના માથામાં તદ્દનજ અકલ્પ્ય વિચાર આવીને ખરો થયો. થોડાંક વર્ષો પર આસપાસ ત્રાસ વર્તાવનારા બહારવટીઆની વાતો તેણે સાંભળી હતી; અત્યારે એ જ કલ્પના તેને મદદગાર થઈ પડી.

‘કંઈ નહીં, મારું-અમારું ભલે ફાવે તે થાય, મારી દુર્દશા કરનારની ઉપર વેર તો લીધું છે ને-ના, પણ પુરેપુરું વેર ન લેવાયું. સાળા, બન્નેય બચી ગયા. ધાર્યો ફટકો ન પડ્યો અને પેલો વાણીઓ ?....’

એ વિચાર થતાં જ તેનું સર્વાંગ કમ્પવા લાગ્યું. એના શેમેરોમમાંથી ઘેલાભાષ સામેનો ક્રોધાગ્નિ ભભૂકી રહ્યો.

‘એ ઘેલીયો; સાળો છટકી ગયો.’ એણે દાંત કચકચાવ્યા, જુરસાને લીધે તેના ઉપલા દાંત નીચલા હોઠમાં પેસી ગયા.

દેવો ધીરે ધીરે ગરીબડો, ગામડીઓ, નિર્ધન એકત, મટીને નવો જ દેવો બનતો જતો હતો. જીવનનો એકજ અકરમાત મૂડમાંથી મઠોં સરજ દે છે. દેવાના જીવનમાં આ અકરમાત એવો જ હતો. તે ધીરે ધીરે નહી, પણ એક જ સપાટે મરણીયો બની ગયો હતો.

સિંહની માફક માથું ધણુધણુવી તે બોલી ઉઠ્યો: ‘એ વાણીયાની મ્હોંકાણે તો મારું સત્યાનાશ નીકળી ગયું. મારું ઘર, મારો સંસાર બધું વેરણુ છેરણુ થઈ ગયું. એને તે છોડાય? કંઈ નહીં બચ્યાજી?’ ગામ સામે મુકો ઉગામી તે જુરસાથી ધૂજતો બોલતો હતો: ‘બચ્યાજી! યાદ રાખજે, આ દેવો તને નીરાંતે ઉંઘવા નહીં દે. તારા ઘરમાં હોળી સળ-ગાવશે. ઠામ ઠામ રખડીશ, મરી જઈશ, પણ મરતાં મરતાંયે તને તો મારતોજ જઈશ. પેલા વેઠ કરાવનારા પોલિસોએ તો સ્વાદ ચાખ્યો, ગરીબડા લોકોને હેરાન કરીને દેવો બદલો મેળવી શકાય છે તે એમણે તો બોયું, તું પણ એમ જ બળીશ, ત્યારેજ તને સમજ પડશે બેટા! યાદ રાખજે, આ દેવો

ગરીબડો હતો, બધું જ મુંગે મોઢે સહન કરતો હતો, ત્યારે તેં એને ખૂબ જ દબાવ્યો, લુટ્યો, સતાવ્યો આજે હવે હું તને બતાવી આપીશ કે, દેવાની સામે તારાથી કશું જ થઈ શકવાનું નથી.’

તેણે ફરીથી દાંત કચકચાવ્યા, અને પોતાના ગામ તરફ જતા માર્ગ ઉપર એક મમતાપૂર્ણ દ્રષ્ટિ ફેંકી, તેણે બીજી દિશાએ જતા આડકંટ રસ્તે ચાલવા માંડ્યું.

દેવો ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે એની સ્ત્રી ઘસઘસાટ ઉંઘતી હતી. આખા દિવસમાં ગાંડપણના વારંવાર આવતા ઉથલાથી તે એટલી થાકી ગઇ હતી કે પ્રાતઃકાળની ઠંડી સમીર લહરીમાં, વર્ષાદના ઝીણા ઝીણા આપટાને લીધે વાતાવરણમાં જામતી સુખદ ઠંડકને લીધે તે ઘસઘસાટ ઉંઘી ગઇ હતી.

દેવો ઘેર છે એમ બાણીને મોંઘીની સારવાર માટે સવારમાં એનાં કાકી પણ આવ્યાં નહોતાં એટલે મોંઘીની એ મીઠી નિદ્રામાં ભંગ પડાવનાર કોઇ નહતું.

પરંતુ તે જ્યારે આમ શાંતિથી, જગતનું ભાન ભૂલીને નિદ્રાને જોળે સુતી હતી; તેજ વખતે એનો પ્રિય પતિ, એની ખાતર જ બાળુના ગામમાં એક પોલિસ સિપાઇ ઉપર, વેરની ધૂનમાં મસ્ત બનીને, સારાસારનું ભાન ભૂલીને ડાંગના પ્રહાર કરી રહ્યો હતો !

મોંઘી જ્યારે નિદ્રામાંથી જાગી તે વખતે દેવો પોલિસના માણસ સામેની મોંઘીના વેરની વસુલાત લઈને ફોજદારની ઉપર બદલો લેવા જઈ રહ્યો હતો.

તે જાગી ત્યારે એની કાળજી લેનાર કોઈ ન હતું. દિવાની, સુવાવડી મોંઘી ઘરમાં એકલી જ હતી.

તેણે આમ તેમ જોયું. કોઈ ન જાણાયું. માત્ર તેના ખાટલાની આસપાસ કોઠીઓ વચ્ચેથી ઉંદરડા દોડાદોડ કરતા હતા, અને તેમને જોઈને ઘાસ ભરેલા ડાગળા ઉપરથી એક બિલાડી હમણાંજ ફૂટી પડી હતી.

તેનું આમ તેમ જોયું અને બિલાડીનું ઉપરથી કુદવું બંને સાથે બન્યાં. તેથી તે એકદમ ચમકી ઊઠી. તેના મગજમાં વળી જુની કલ્પના તાજ થઈ:

‘ઓ આવ્યા, આવ્યા, આ બધા આવ્યા !—અરે, કોઈ એમને પકડો, પકડો, એ લોકો મારા બાળકને રહેંસી નાખશે ! હાય, હાય, તમે ક્યાં છો ?—તમારા બાળકને આ લોકો રહેંસી નાખે છે !—જુઓ, જુઓ !—અરે, અરે, આવો ! આવો !—તમે આવે વખતે અમને મૂકીને ક્યાં નાસી ગયા !’

આવા લવારા કરતી તે દોડાદોડ કરવા લાગી. આસપાસનાં માણસોનું ધ્યાન ખેંચાયું.

શ્રામ્યજનોના સૌજન્ય પ્રમાણે આજુબાજુનાં પાડોશીઓ એકઠાં થઈ ગયાં; અને મોંઘીને તેમણે ખાટલામાં સુવાડી દીધી.

ત્યારે દેવો ઘેર નથી એ વાતનું કોઈને સ્મરણ થયું નહીં.

સવારનો સમય છે એટલે તે ટાઇક કાર્ય માટે બહાર ગયો હશે એમ સહુએ માની લીધું.

પણ કલાકો ઉપર કલાકો જવા લાગ્યા. સૂર્ય પૂર્વમાંથી ઉઠે ચઢતાં ચઢતાં બરાબર દેવાના ઘરના માથે આવ્યો તો પણ દેવો દેખાયા નહી. એટલે અવલ કાઢીએ અને બીજાં પાડોશીઓએ અંદર અંદર પડપૂછ કરવા માંડી.

પણ દેવો ક્યાં ગયો છે તે કાંઈ જાણતું નહોતું. દેવાને બહાર જતાં કાંઈએ જોયો ન હોતો. એટલે ખુલાસો કાણ કરે ?

આથી તેનાં કુટુંબીઓને ચિંતા થવા લાગી.

ઘરમાં આવી માંદી અને ગાંડી બાયડીને મૂકીને તે ક્યાં ગયો હશે ? ’

‘જય એવો તો ક્યાંય નથી. જુઓને બાપડાએ બરાબર વાવણીના વખતમાં પણ ખેતીવાડીને ઉંચે મૂકીને મોંઘીની ચાકરી પાછળ જ ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે.’

‘એ ખરું, પણ હમણાં. હમણાં તે પહેલાં જેવો દેખાતો નહોતો.’

‘એ તો જુવાન માણસ અને આવું કદી જોયેલું નહી, ત્યાં માથે આવી પડી એટલે એમ થઈ જાય બાકી તો કાંઈને કહ્યા વિના કે મોંઘીની ભાળ રાખવાનું કામ બીજાને સોંપ્યા વિના તે એક ડગલું પણ દે એવો નથી.’

આવી આવી વાતો અંદર અંદર થવા લાગી.

દેવાની ગેરહાજરીમાં એનાં ઘરડાં કાકીએ મોંઘીને જમવા માટેની વ્યવસ્થા કરી દીધી.

મોંઘીની ગાંડાઇ આજો વખત ટકતી ન હોતી. વચ્ચે વચ્ચે તેનું ચિત્ત ઠેકાણે આવતું, ત્યારે તે ઠીક ઠીક વાતો કરતી. એટલે એનું મગજ વધારે ચસકી જવાના ડરથી સહુએ દેવાની વાત તેનાથી છુપાવી હતી.

પણ તે ક્યાં સુધી છૂપી રહે ?

સ્વર્ગ પશ્ચિમ તરફ વધારે ને વધારે નમતો જતો જ હતો. ત્રીજો પ્રહર થયો, સાંજ થઇ, છોકરાં નિશાળેથી ઘેર આવ્યાં, સીમમાંથી ચરવા ગયેલાં ધણુ લઇને ગોવાળિયા ઘેર આવ્યા. છતાં દેવો ન દેખાયો.

પછી તો ગામનાં મંદિરોમાં સંધ્યા આરતી થઇ, ઘરડાં માણસોની આંગળીએ વળગીને છોકરાંઓ ગામડાનાં સાદાં મંદિરોમાં ચરણામૃતની લાલચે જવા લાગ્યાં, હાટ બંધ કરીને વેપારીઓ ઘર તરફ વળ્યા, ખેતરોમાં કામ કરી કરીને થાકેલા ખેડૂતો ઘેર આવવા લાગ્યા; તોયે દેવો ન દેખાયો.

અને હવે તો રાત્રિનો પર્દો જગત ઉપર પથરાયો. ઘેર ઘેર કોડીયામાં તેલના ઝાંખા દીપકો અંધારાને મારી હઠાવવા યુષ્મે ચડ્યા; ઘેર આવેલાં ઢોર, બાળકો અને માણસોના કોલા-હલથી દેવાનો મહોલો ગાજી ઉઠ્યો છતાં દેવો ન આવ્યા.

કૃષિકારોની ગૃહિણીઓ દૂધાળાં ઢોરોને દોહવા લાગી. ઝટ ઝટ રસોઇ કરતી, થાકેલા બળદોને નીરણુ નાખતી, થાકેલા

પુરૂષોને શ્રમ ઉતારવા ધગધગતા પાણીના ઉનામણા સ્નાન માટે કાઢી આપતી, જમવાની તૈયારીઓ કરવા લાગી, દેવો છતાંયે ન દેખાયા.

‘દેવો ક્યાં ગયો હશે?’

એ પ્રશ્ન વળી નવેસરથી, નવા ભેમથી, નવી ચિંતાથી ચોપાસ ચરચાવો શરૂ થયો.

હળ ખેડી ખેડીને, જમીન સાથે બાથોડીયાં ભરી ભરીને, ખુલ્લે શરીરે વરસાદનાં ઝાપટાં સહી સહીને થાકીને લોથપોથ થઈ ગયેલા ખેડૂતો, સ્ત્રીઓ મારફત દેવાની વાત બણી બણીને ચિંતા કરતા, જમી પરવારીને દેવો આવ્યો કે નહીં તેની તપાસ કરતા એને ત્યાં આવી આવીને એકઠા થવા લાગ્યા.

રાત ધીર ધીરે પોતાનો પ્રભાવ વધુ અને વધુ જમાવતી હતી. ધુવડ અને બાજ ગગન મંડળમાં ધુમરીઓ લેતા એકલા એકલા અંધારામાં શિકારની શોધમાં ધૂમી રહ્યા હતા. દેવો હજી આવ્યો નહોતો.

એનાં દુરનાં ઘરડાં અવલકાકી, ઠાવકું મોઢું રાખીને, ચિંતાભારથી દબાયલાં પડપૂંછ કરવા આવનારાઓને કહેતાં:

‘ભગવાન બણે ભાઈ, આજે હવારથીજ દેવાનો પતો નથી.’

‘પણ એ કાઈને કંઈ કહીને ગયો છે કે નહીં?’

‘નારે ભાઈ. એની બાયડી છેક રાશવા દહાડો ચડતાં

બુમાબુમ કરવા લાગી, ત્યારેજ અમનેય ખબર પડી કે, દેવો ઘેર નથી.’

‘ત્યારે કયાં ગયો હશે ?’

પ્રેમભરી, ચિંતાતુર લાગણીઓથી એવા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછાઈ રહ્યા હતા.

પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ચિંતાભર્યા સ્વરે કાકી ઉત્તર આપતાં હતાં.

દેવાના આંગણાને ઓટલે અને પડેલા ખાટલાઓ ઉપર આખા મહોલ્લાના પુરુષો આવીને સમભાવથી બેઠા હતા.

કોઈ ચલમ ફૂંકતા તો કોઈ હુકકો ગડગડાવતા, વર્ષાદની, વાવેતરની, ખેતરોની, બળદની, પૈસા ધીરનાર વાણીયાની, દુરના ગામે ગુજરી ગયેલા ન્યાતના એક ઘરડા પટેલની એમ અલક મલકની વાતો કરતાં કરતાં કરતાં, વચ્ચે વચ્ચે “અલ્યા, પણ આ દેવાનું થયું શું હશે ?” એવી ચિંતા કરતા કરતા, મોડી રાત્રે થાક્યા પાક્યા સુવા માટે સહુ પોત પોતાને ઘેર જવા ઊઠ્યા, પરંતુ દેવાના આગમનનાં કશાં જ ચિન્હો ન જણાયાં.

આથી મોંઘી તરફ લોક લાગણી વિશેષ ખેંચાવા લાગી.

‘મા, બિચારીનું ખરાબર જતન કરજો.’

આઘેડ વયની વહુવાડેઓ પણ જતાં જતાં ઘરડાં કાકીને મોંઘીની ભલામણ કરી જતી.

પુરૂષ વર્ગ પાણુ ઘેર જતાં જતાં ઘરડાં કાઢીને મોંઘીની કાળજી કરવાની સૂચનાઓ આપતો ગયો.

આખી રાત એમને એમ વહી ચાલી છતાં દેવો ન દેખાયો. મોંઘીથી એ વાત જૂપાવવામાં આવી હતી.

પરંતુ એ રાત્રિની ભયંકરતા સહુને વિશેષ લાગી. દેવાના ઘરના મોભ ઉપર એ ત્રણ વખત ધ્રુવડ બોલી ગયું. એકાદ એ વખત ચીબરી તેના જાપરા ઉપર બોલીને ઉઠી ગઇ.

દેવાની કાઢીએ બરાબર તે સાંભળ્યું. મહોલ્લાનાં બીજાં સ્ત્રી પુરૂષોએ પાણુ ધ્રુવડ અને ચીબરીને બોલતાં સાંભળેલાં. અને તેથી પરંપરાગત વહેમને લીધે સહુના દિલમાં એક પ્રકારના ભયની કલ્પનાથી ભયંકર ધ્રારકો પડતો હતો.

રાત ગઇ અને વહાણું વાયું. નિયમ પ્રમાણે મોટે પરાઢીયે આખો મહોલ્લો જાગ્યો અને કામે વળગ્યો. કોઇ ઘરમાંથી વલો-ણાના અવાજ આવતા, કોઇ કામગીરી સ્ત્રી વહેલી વહેલી ઉઠીને રોટલા ટીપતી તેના કયાંકથી અવાજ સંભળાતા, ગામના કુવે પાણીઆરીઓની હારાદોર મચી રહી હતી, નાની મોટી છોકરીઓ જાણવાસીદાનાં કામમાં રોકાઈ હતી. છોકરાંઓ અને પુરૂષો ઘરોમાં બાંધેલાં દોરોને બહાર કાઢી કાઢી નીરણુ નાખવા માં રોકાયાં હતાં.

કામ કરતાં કરતાં સહુ ચિંતાતુર ચહેરે એકબીજાને પૂછતાં:

‘કેમ, દેવાની કંઈ બબર ?’

‘રાત્રે તો કોઇ આવ્યું જણાયું નથી.’

‘એના ઘર ઉપર ખેત્રણ વખત ધુવડ બોલતું હતું તે સાંભળ્યું કે ?’

‘અરે હા! અને ચીબરી પણ એચાર વખત બોલી ગઇ હતી.’

‘ખરાબર.’

‘મને તો લાગે છે કે, જરૂર દેવાના ઘર ઉપર કશીક આકત આવી પડશે.’

‘આકત તો આવી છેજ તો. ખિચારાનું છોકરું જન્મતાંજ કપાયું. ખાયડી ગાંડી થઇ ગઇ, એનાથી વધારે આકત બીજી શું હશે ?’

‘ખુદ દેવાનો જ પતો નથી. અને આજે ય તે ન આવે, એની કશી ખબર મળે નહી, તો પછી તેનું શું થયું હશે એ ચિંતા કરવા જેવું તો ખરુંસતો!’

આવી આવી ચિંતાભરી વાતોથી ઘેરાયલા વાતાવરણમાં બીજો દિવસ ઉગ્યો.

વળી પાછા ખેડૂતો ખેતરમાં જવા નીકળ્યા, નિશાળીયાઓ નિશાળે ગયા, ગોવાળીયા સીમમાં ગયા, વેપારીઓ હાટે ગયા, છતાં દેવો હજીયે ન આવ્યો.

શહેરમાંથી માત્ર એક ઉડતી ખબર આવી અને તે પોલિસના માણસ તેમજ ફાજદારને સખત માર મારીને કોઇના નાશી જવાની.

એકજ દીવસ પહેલાંનો ગરીબ, ગામડીઓ, શહેરીઓથી ભણેલાઓથી, અને પોલિસથી ગભરાતો સાદો શરમાળ દેવો, જીવનના એકજ અકસ્માતથી સંયોગવશ બહારવટીઓ બની ગયો.

પોતાના ઘરની વાટ તરફ છેલ્લી દૃષ્ટી ફેંકીને જ્યારે તેણે આડકંટ રસ્તો લીધો, તે વખતે એની રંગેરંગમાં ક્રોધમાં અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો, અને રોમે રોમ મોંઘી ! મોંઘી ! પુકારી રહ્યું હતું.

‘જેની ખાતર આ સાહસ કર્યું’, તેને જોવા જવાનીએ આજે મને તક નથી ? ’

ક્ષણભર તે સુંવાળો બની ગયો. એની આંખમાં આંસુ આવી બય, મૂર્છાથી તે જમીન ઉપર પટકાઈ પડે એવી એની દશા બની ગઈ.

એનું બધુંયે સામર્થ્ય હણાઇ જતું હતું એની આંખ આગળ સારુંયે જગત યુદ્ધી કરતું હતું અને તેની બરાબર મધ્યમાં દોડતી આવતી, દિવાની, બહાવરી, અટ્ટલી મોંઘી એના નામના સાદ પાડી પાડીને ગળું ફાડી નાખતી હતી એવું દ્રખ્ય એની આંખે જોયું. એવા શબ્દના પડઘા એના કાને સાંભળ્યા.

પરંતુ થોડીજ ક્ષણોમાં તેણે હૈયા ઉપરની નિરાશા ખંખેરી કાઢી.

‘જીવતો નર ભદ્રા પામશે, મુઆ પછી કેા નહીં મળે ! બરાબર જીવતો રહીશ તો મોંઘીને મળીશ, જીવતો હોઇશ તો સહુ સારાં વાનાં કરીશ. પણ પોલીસ પકડી ગઇ અને ફાંસીને લાકડે ચડાવી દીધો તો...?’

દેવાના આખા શરીરે ફાંસીના નામ માત્રથી કંપ અનુભવ્યો.

રસ્તા વચ્ચે એકાદા ઓટલા ઉપર, મોટી શુળી ઉભી કરે અને તેની ઉપર જેને શુળી ચડાવવો હોય તેને ઉંઘા સુવડાવીને તેના પેટની આરપાર સળીઓ ઘોંચી દબને મારી નાખે તેનું નામ શુળી એવી એની કલ્પના હતી.

‘એ રીતિ મરવા કરતાં તો મારવું અને મરવું એ વધારે મદાંતર્યુ છે,’ એવી લાગણી હવે તેના મનમાં જન્મી.

‘ના, ના,’

દેવાનો વિચાર બદલાયો.

‘ઘેર તો હમણાં જવું નહીં. પછી જોઇ દેવાશે. પડશે તેવા દેવાશે, ધણાય બહારવટીઆ બહારવટું ખેડતા અને ઘેર

જઈ સ્ત્રીને મળી તેના હાથના રોટલા ખાય, વળી પાછા વન-
વગડામાં ચાલ્યા જતા એવું કયાં નથી બનતું ?'

એ વિચાર થતાંજ જન્મભૂમિની, સ્વજન જેવી બની ગયેલી
બાણીતી વાટ તરફ, છૂટા પડતાં સ્નેહીઓ જેવી દ્રષ્ટિ તેણે ફેંકી.

એ દ્રષ્ટીમાં મમતા હતી; કશ્ચુતા હતી; સ્નેહની છાંટ
હતી અને વિરહની વેદના હતી.

એકજ વિપલ એ દ્રષ્ટિ રહી અને તુરત તે સાવધ થયો.

‘હવે જવું જ એમ છે.’

અને દેવો જોતજોતામાં ખાડા-ટેકરા તેમજ ઝાડીઓની
પાછળ અદ્રશ્ય બની ગયો.

એક દિવસ ગયો, એ દિવસ ગયા, પણ એના આવવાની
આશા કોઈએ છોડી નહીં.

ગામના માણસ બહાર જાય ત્યારે તુરત કાગળ લખતા
નથી, કે સંદેશોયે કહેવડાવવાની એમને ટેવ હોતી નથી. એટલે,
‘કયાંક જરૂરના કામે આવીંતું જવું પડ્યું હશે’ એ વિચારે
સહુ મન વાળવાનો પ્રયત્ન કરતું.

પણ ત્રણ દિવસ, ને ચાર દિવસ, પાંચ દિવસ એમ
દહાડા ઉપર જતા ગયા, તેમ તેમ લોકોએ દેવાના પાછા આવ-
વાની આશા છોડી દીધી. અને એ આશા જેમ જેમ છૂટતી

ગઘ, તેમ સ્વજનોમાંથી મોંઘી તરફની સમભાવની લાગણી ઓછી અને ઓછી થતી ચાલી.

દેવાનું છેકજ નજીકનું સચું તો કાઢ હતું જ નહીં, તેમ છતાં આમ્યજનોની કુટુંબ ભાવના પ્રમાણે એને કાઢ એકલો પડવા દેતું નહીં.

નિર્ધનતાને લીધે પરસ્પરને માટે ખાસ પૈસા ખર્ચવા તૈયાર ન થાય, પરંતુ ખાવા-પીવાની ખાખતમાં આમ્યજનોની નિખાલસતા જેટલીજ એમની ઉદારતા પણ હોય છે.

છતાં જ્યારે દેવાનું ઠેકાણું જ નથી, તો પછી એની ગાંડી સ્ત્રીના પોષણનો ભાર હંમેશને માટે ઉંચકવા તૈયાર કાણુ યાય ?

‘આ તો હંમેશની માથે ભાગી !’ એ વૃત્તિનો તે પછી ધીરે ધીરે ઉદય થવા લાગ્યો. અને પછી તો દેવાની કાકીએ પણ દિવસમાં અમુક જ વખત તેને ત્યાં, કેવળ લોકલજનએ આવવા જવા માંડ્યું.

દેવાનો પ-તોજ નથી એ વાત હજી મોંઘીને કાઢએ કરી નહોતી.

પણ પછી કાકી કંટાળ્યાં. ભારરૂપ લાગતી મોંઘી તરફ વિના કારણે એમના હૃદયમાં એક પ્રકારની તિરસ્કારબુધ્ધિ ઉત્પન્ન થવા લાગી, એટલે એક દિવસ જ્યારે મોંઘી શુધ્ધિમાં હતી. તેવે વખતે તેમણે તેની આગળ દેવાના નાશી ગયાની વાત એકદમ કહી દીધી.

‘શું કહો છો ?’

‘ખરું જ કહું છું. ’

‘એ ક્યાં ગયા છે ? ’

‘તેની જ કોઇને ખબર નથી. ’

‘ક્યારના ગયા ? ’

‘આજે તો આઠ દિવસ થઈ ગયા. ’

‘હેં એં એં...!’ મોંઘીની આંખો જાણે હમણાં નીકળી પડશે, એનું ગળું જાણે હમણાં ફાટી જશે.

‘આઠ દહાડાથી એમનો પતો નથી ?’ તેણે કાકીની શરમ છોડીને વાત કરવા માંડી.

‘હા, આઠ દહાડાથી પ-તો નથી. ’

‘પણ જતી વખતે કોઇને કંઈ કહ્યું હતું ખરું ? ’

‘કોઇએ એને જતાં પણ જોયા નથી.’

‘જતાં પણ જોયા નથી ? ’

‘ના.’

‘હાય હાય ! મા ! તમે આ શું કહો છો ? ’

કાકી એની સામે જોષજ રહ્યાં.

મોંઘી હૈયાફાટ રૂદન કરવા લાગી.

‘હાય હાયરે ! હવે મારું શું થશે ? અરેરે ! એમણે ક્યાંય

કુવો હવાડો કર્યો હશે તો ? ' મોંઘી છૂટે મ્હોટે નાના બાળકની માફક રડતી હતી.

‘એવું કરે એવો દેવો નથી.’

‘કોણુ બાણુ મા, એ કેમ કહેવાય ?’

મોંઘી તે દિવસથી આખો વખત રડરડ કરતી.

હવે તે ઘરમાં બેસી રહેતી નહીં.

કાષ્ટક ખાવાનું આપે તો તે ખાઈ લેતી અને આખો દિવસ દેવાની શોધમાં આમ તેમ દૂરદૂર ફરતી, ખેતરોમાં રખડતી.

એના મગજમાં એજ વિચાર વારંવાર આવતા કે મારું બચ્ચું મરી ગયું એટલે એ એને લેવા એની પાછળ જ ગયા. જરૂર તે કાષ્ટક કુવામાં પડેલા હોવા જોઈએ.

એટલે તે ગામના એકકે એક કુવા શોધી વળી, તે પછી ગામની આસપાસના ખેતરોમાં અને આબુબાબુના ગામોની સરહદોમાં આવેલા કુવાઓ તેણે ખોળવા માંડ્યા. મોંઘીનાં એજ કામ થઈ પડ્યાં હતાં.

આખો દિવસ રડવું અને ઠામઠામના કુવાઓ શોધવા.

જેતાંજ દયા આવે એવી એની દશા થઈ પડી હતી. મોંઘીની અવદશા જ બેઠી હતી.

દેવાનું એક વખતનું નાનકડું ગરીબકું છતાં સુખી અને સતીષી ઘર ઉજ્જડ બની ગયું. એનો સર્વનાશ થઈ ગયો. ખીલતી વાડી વેડફાઈ ગઈ, જ્યાં હાસ્ય અને આનંદ જણાતો ત્યાં રૂઢ અને નિસાસાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું.

મેાંથી દેવાને શોધી શોધીને યાકી, પણ પતો મળ્યો નહીં.

તે નિરાશ થઇ, હારી બેઠી, અને પછી તો એણે કુવા શોધવાનુંયે મોંડી વાળ્યું.

આખા ગામમાં, પટેલની ન્યાતમાં અને તેના સગાસંબંધીઓમાં દેવાના એકાએક ગુમ થવાની વાત ફરી વળી.

જનતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કોઇએ તેની દયા ખાધી, કોઇએ એની મોંઢી-ગોંડી સ્ત્રીની દયા ખાધી, કોઇએ કહ્યું: ‘દુઃખથી હારીને ખાવો થઇ ગયો હશે. કોઇએ કહ્યું: ‘સંસારના બોખથી કચડાઇને કયાંક નાશી છુટવા કોઇક દરનાં શહેરમાં કમાવા ગયો હશે;’ કોઇએ ટીકા કરી: ‘આપઘાત કરીને મરી ગયો હોય તો પણ શું ખબર ?’

કોઇએ તેની એવી હૃદય દુર્બલતાને વખોડી, તેની મર-

દાખનો તિરસ્કાર કર્યો, કાઢ્યો તેવા સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈ તેની તરફ સમભાવ બતાવ્યો.

પછી તો ધીરે ધીરે સહુ એને ભૂલતા ગયા. એની વાતોયે પછી તો વિસારે પડી સહુ તેને ભૂલી ગયાં પણ દેવાને ન ભૂલી એક મોંઘી. એના હૈયામાંથી દેવાનું સ્મરણ ન ખસ્યું.

દેવાના ગુમ થવાના દુઃખના એકાએક આઘાતથી મોંઘીના દિલમાંથી બાળકના વિચારો એકદમ જતા રહ્યા હતા, એ વિચારો થતાં તેને અનેક જાતની બિહામણી કલ્પનાઓ આવતી તે પણ અટકી ગઈ, પરિણામે તે વિના કારણે વારંવાર ઉશ્કેરાતી તે બંધ થઈ ગયું.

અને જેમ શાંતિમાં હોય ત્યારે તે ગંભીર વાતો કરી શકતી, તેમ હવે તો આજો વખત દેવાના જ વિચારોમાંજ તે મશગુલ રહેવા લાગી.

એથી મોંઘીનું ગાંડપણ કંઈક ઓછું થતું લાગ્યું. પરંતુ એકાએક બીજી એક વાત સીંસળવાથી એના દિલ ઉપર જે ધકકો લાગ્યો તેથી એનું રહ્યું સહ્યું ગાંડપણ પણ જતું રહ્યું.

એ વાત આ હતી.

પોલિસની ઉપર ભયંકર હુમલો કરવા માટે પકડાયેલા વાઘરીને મારી મારીને પોલીસે મનાવ્યો, તેમજ આજુબાજુનાં ગામડાઓમાં રહેતા ગુન્હા કરવા માટે જાણીતા થયેલા બીજા કેટલાય માણસોને પકડવામાં આવ્યા; પરંતુ તેમની પાસેથી એ

એવી કશી ખાતમી મળી શકી નહીં કે જેથી ખરે ગુન્હેગાર પકડાઈ શકે.

પણ ફોજદારને ત્યાંથી દેવો નાડો, ત્યારે એને જોનાર એક સિપાઈએ જે વર્ણન આપ્યું. તેમાં તેણે કહ્યું કે, નાસનાર માણસ થોડા દિવસ ઉપર જેને ફોજદારને ઘેર લાકડાં ચીરવા માટે લાવવામાં આવ્યો હતો તેના જેવો લાગતો હતો.

તેની સાથે પેલા વાઘરીની વાત પણ મળતી આવી.

વાઘરીએ શરૂઆતમાંજ કહી દીધું હતું કે; ‘સાહેબ, હું તો આ વાતમાં કશુંજ જાણતો નથી. રોજ હું ગામમાં દાતણ વેચવા બેસું છું. મને એમાંથી પેટીઉં મળી રહે છે, એટલે મારી દાનત ચોરી કરવા તરફ શું કામ જાય?

પણ પોલિસના માણસો રોજ મફત દાતણ માગવા માટે આવે, તેથી કેટલીક વખતે અમારે એમની સાથે રકઝક થાય છે. એવી રકઝક તે દિવસે મારે પોલિસના માણસની સાથે થઈ હતી.

‘એટલામાં કણુખી જેવો જાણતો એક માણસ ગાંડાની માફક દોડતો આવ્યો, અને તેણે માથે ફેરવીને ડાંગનો પ્રહાર પોલિસના માથા ઉપર કર્યો, શા માટે એણે તેમ કયું’ તેની મને કશી જ ખબર નથી. પણ એ માણસને મેં નાશી જતાં જોયો આથી ધાંધલ થશે ધારીને હું મારાં દાતણ એકઠાં કરી નાસવા જતો હતો; ત્યાં તો પોલિસે મને પકડ્યો ને લોકાલું ટોળું પણ મારી ઉપર વૂટી પડ્યું.’

પોલિસ આથી મુંઝવણમાં પડી કેમકે તાલુકામાં કામ કરનારાં પોલિસનાં માણસો ગૂંચવણભર્યા ગુન્હા શોધી કાઢવા માટે જોઈતી બુદ્ધિ, અનુભવ કે કેળવણીવાળા હોતા નથી.

આમ છતાં ખૂબ તપાસ પછીએ ખરા ગુન્હેગારને પતો ન મળ્યો અને અનેક માણસોને પકડવા છતાં ગુન્હા કરવામાં રહેલા કાર્યકારણની સાંકળની કડીઓ જોડી નહી, તેવામાંજ પોલિસને ખીખાં જે ત્રણ સાધનો સાચા ગુન્હેગારની શોધ માટે મળી ગયાં.

જ્યાં મારા મારી થઈ હતી તેની આસપાસના માણસોમાં પોલિસે તપાસ કરવા માંડી, પરંતુ કોઈ એમ કહેતું નહોતું કે, અમે ગુન્હેગારને જોયો છે.

આમ છતાં પોલિસે સમજાવટ-પતાવટથી કામ લઈ ગુન્હેગારને જોનાર માણસ વાત કરવાથી કોઈ જાતની મુશ્કેલીમાં ઉતરશે નહી એવી વારંવાર ખાત્રી આપી ત્યારે દાતણ કરતાં દેવાને જેમણે જોયો હતો, તે માણસોએ પોલિસને ખબર આપી કે 'પોલિસને મારનાર વાઘરી નહી પણ ખીજે જ માણસ છે. વાઘરીને તો પોલિસે ખીનગુન્હે પકડ્યો છે. મારનાર ગમે તે દિશામાંથી આવ્યો હોય તેની અમને ખબર નથી, પણ કણખી જેવા દેખાવનો એક જીવાનીઓ, કયાંકથી ધસમસતો આવ્યો; અને વાઘરી સાથે દાતણ માટે રકઝક કરતાં પોલિસને ડાંગના જે પ્રહાર કરીને, તુરત જ તે ફેાઝદારના ઘર તરફની દિશા એ દોડી ગયો.'

પોલિસને તેથી ખાત્રી થઇ કે, વાઘરીને પકડવામાં ભૂલ થઇ છે, અને જેણે પોલિસની ઉપર પ્રહાર કર્યા, તે જ માણસે ફેાજદાર ઉપર પણ હુમલો કર્યો હોવો જોઇએ. વળી ફેાજદારના ઓર્ડરલીએ તેમજ વાઘરી અને બીજા પ્રેક્ષકોએ દેવાની આપેલી ઓળખાણમાં મળતાપણું પણ લાગ્યું.

આથી પોલિસ તપાસનો માર્ગ કંઇક સરળ બન્યો.

લાકડાં ચીરવા દેવાને વેઠે ઘસડી જનાર પોલિસને જ માર પડ્યો હતો. વળી જે માણસ લાકડાં ચીરવા આવ્યો હતો તે ખૂબજ બડબડાટ કરતો હતો. તે વારંવાર ઘેર એની સ્ત્રીને પ્રસૂતિ થાય તેમ છે તેવું કહી કહીને, પોતાના ગામનું, તેમજ ઘેલાભાઇનું નામ પણ લેતો હતો. એ બધી કડીઓની સાંકળ ગોઠવાઇ એટલે પોલિસે ઘેલાભાઇને ત્યાં તપાસ કરી.

અને ત્યાંથી બહાર મળી કે : “દેવો એક દિવસ વહેલો હાથમાં મોટી ડાંગ સાથે આવ્યો હતો ખરો.”

‘આવ્યો ત્યારે તે ઘેલાભાઇને શોધતો હતો. તે દસડે એની આંખમાં જુદો જ રંગ દેખાતો હતો.’

ઘેલાભાઇના નોકરે પોલિસ તપાસમાં કહ્યું : ‘દેવો અહીં અનેક વખત આવે છે, પણ મેં કદી પણ તેને એ દિવસના જેવો જોયો નહોતો. ત્યારે તો એ વિકરાળ વાઘ જેવો લાગતો હતો. એની આંખમાં જ બાણે ખૂન પોકારી રહ્યું ન હોય તેમ જણાવું હતું.’

ઘેલાભાઇએ પોલિસને કહ્યું : ‘તે છેલ્લો આવ્યો ત્યારે

એની સ્ત્રીની સુવાવડ માટે પૈસા લેવા આવ્યો હતો અને વહેલો વહેલો ઘેર જવાની ઉતાવળ કરતો હતો.’

પોલિસ તપાસમાં ગુન્હા તેમજ ગુન્હો કરનારની એક સળંગ સાંકળ હવે સાંકળાઈ ગઈ.

પછી તો પોલિસે દેવાની ગામમાં તપાસ શરૂ કરી.

ત્યાંથી ખબર મળી કે ઘણા દિવસથી દેવાનો પત્તો નથી. અને તેના ગૃમ થવાના દિવસ સાથે જ પોલિસ ઉપર થયેલા હુમલાના દિવસનો સંબંધ પણ ખરાબર ઝેટો.

પણ હવે પકડેલા વાઘરીનું શું કરવું? એ પોલિસ માટે જરાક મૂંઝવણનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો.

પરંતુ તેથી દેવાની તપાસ તો અટકી નહીં જ; એ તપાસનો આરંભ દેવાના ઘેરથી જ થયો.

ગામના લોકોએ ઘણું ઘણું કહ્યું કે, મોંઘી તો ગાંડી થઈ ગઈ છે. દેવો ગૃમ થયો તે વખતે પણ તે ગાંડી હતી છેક પ્રસૂતિના દિવસથી જ તે ગાંડી થઈ ગઈ છે. પોલિસના માણસો સામાન્ય જનતાની વાતો ઉપર વિશ્વાસ મૂકતાં નથી.

પણ જ્યારે દેવાના કુટુંબના એક ડાહ્યા માણસે કહ્યું: ‘સાહેબ; પ્રસૂતિને દહાડે દેવો શહેરમાં રોકાઈ રહ્યો એટલે તો બચારી એની ખાયડી ગાંડી થઈ ગઈ સે!’

એટલે તો પોલિસને નવો ઉત્સાહ ચઢ્યો અને નવો વેગ મળ્યો.

‘ત્યારે તો દેવાએ કરેલા તોફાનનો સંબંધ એની સ્ત્રીની સાથે જ હોવો જોઈએ.’

પોલિસ અધિકારીએ એ નિર્ણય કર્યો અને મોંઘીની તેણે ધરપકડ કરી.

આ બનાવે મોંઘીના દિલ ઉપર નવી જ અસર કરી.

દેવાના ગામમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. આખું ગામડું તે દહાડે ખળભળી ઊઠ્યું. ગમે તેમ તોયે દેવો કણુખીનો દીકરો હતો. ગુનહો એણે જ કર્યો છે કે કેમ એની પણ હજી ખાત્રી થઈ નહોતી, અને થઈ હોય તો પણ મોંઘીને શું ?

એ વાતથી તે દહાડે તો આખું ગામ ગળું રહ્યું.

ગામનો મુખી પટેલ હતો દેવાની ન્યાતનો અને તેનો દ્વરનો સગો.

એ મુખી તરફ કણુખી કામના સારા સારા માણસોની આંખો ખેંચાઈ રહી હતી.

તેથી જ ચાર ઘરડેરા અને પંચાતમાં પાવરધા માણસો મુખીને ઘેર ગયા.

ગંભીર મુખમુદ્રાઓ કરીને તેમણે તેને કહ્યું.

‘ભગભાઈ ભૂંડી થઈ.’

‘શું ભાઈ?’

નાનકડા ગામડાના ખટપટિયા અને કુશળ ભગામુખીએ ઠંડી ઘેદરકારી બતાવી.

‘આપણા દેવાની વહુને પોલિસનાં માણસ પકડી ગયાં.’

‘શું કહે છે?’

‘અમે તો જાણ્યું કે તમને એ વાતની ખબર હશે જ.’

‘ના રે ના, હું તો એ દહાડાનો ગામ ગયો હતો તે હમણાં જ ચાલ્યો આવું છું.’

‘ત્યારે...હવે...?’

એક ઘરડા પટેલે ઘેરો સાદ કાઢતાં કહ્યું:

‘આ તો કણખી ન્યાતનું નાક કપાઈ જવા જેવું કહેવાય.’

ખીખ એક પટેલ બોલ્યા:

‘ખરું છે. પણ દેવાની વહુને પોલિસ પકડી ગયા જ શું કામ?’

‘એ તો ભગવાન જાણે! પણ કહે છે કે દેવાએ પોલિસના માણસને અને ફાજદારને માર્યા છે.’

‘તેમાં એની વહુને શું?’

ભગાએ આશ્ચર્ય બતાવ્યું.

‘અને દેવાનો પતો નથી.’

આવનારમાંના એકે મૂળ વાતનું અનુસંધાન ચાલુ રાખ્યું:

‘તે હશે, પણ મોંઘીને પોલિસે શું કામ પકડી ?’

‘અમને એની ખબર નથી, એટલે તો તમારી પાસે આવ્યા છીએ. ભગાભાઈ ગમે તેમ થાય પણ મોંઘીને તો છોડાવી લાવવી જોઈએ, નહીં તો આખા ગામમાં કણુખીઓનું નાક કપાઈ જશે. અને આખી ન્યાતમાં આપણું ગામનું નાક નહીં રહે !’

‘ત્યારે હવે...?’

‘હવે શું, ભગાભાઈ તમે જાઓ, જોઈએ તો અમારામાંથી કાઢને તમારી સાથે લઈ જાઓ, પણ મોંઘીને તો છોડાવી લાવવી જ જોઈએ.’

ભગો વિચારમાં પડી ગયો. ‘પોલિસ ખાતું કાઢની પણ શરમ રાખતું નથી. મારી શરમ પણ રાખશે કે નહીં ? અને જો નહીં રાખે તો કણુખી કામનું નાક તો કપાવાનું હશે ત્યારે કપાશે, પણ મારું તો નાક જ ગામમાં કપાઈ જશે !’

તો પણ કંઈક કહેવું જોઈએ ધારીને તેણે કહ્યું: ‘ડીક હું જ તે માટે જઈશ.’

મોંઘીને પકડી જવામાં આવી ત્યારથી તેની પાસે ગુન્હો કબૂલ કરાવવા કે દેવાની ભાળ આપવા માટે તેની ઊપર દમ-દાટી અને ધાક ધમકીના પ્રયોગ અજમાવવા માંડ્યા.

આપડી મોંઘી ! જન્મારામાં જેણે કદી કચેરી થે જોયેલી

નહીં, પોલિસનું નામ સાંભળીને જે હંમેશા ગભરાતી, તેની દશા તો વિચિત્ર જ થઈ પડી હતી.

‘મને તો કશી ખબર જ નથી.’

એ એકજ સાચી વાત તે બિચારી પ્રમાણિકપણે કહી કરતી હતી.

પણ મોંઘીની એ વાત ઉપર પોલિસે વિશ્વાસ ન મૂક્યો અને પછી તો એની સાથે વધારે કડકાઈથી કામ લેવા માંડ્યું.

મોંઘીના હાંબજ ગગડી ગયા. તે બિચારી ખડાવરીની માફક આમતેમ જોતી, ચારે તરફ પોલિસોથી વીંટળાયલા ભયભીત વાતાવરણથી ગભરાતી, ધુસ્કે ધુસ્કે રડ્યાં જ કરતી.

પરંતુ એથી તો તેની ઉપર ઢોંગ કરવાનો આક્ષેપ મુકાતો.

‘તું બાણી જોઈને ગાંડી હોવાનો ઢોંગ કરે છે, પણ યાદ રાખજે કે તેથી તું કે તારો વર બચી જવાના નથી.’

ગામડાનાં સાદાં માણસોને હંમેશાં ઓછું જોલવાની આદત તે બિચારાં સાદી સીધી વાત કરી શકે, તેમાંય મોંઘી જેવી કણબણની પોલિસની આંટીધુંટીવાળા ગુંચવણીઆ સવાલોની પરંપરા આગળ તો તેની મતિ જ મુંઝાઈ ગઈ.

પણ મુંગા રહેવું એ પોલિસની દૃષ્ટિએ ખીજો ગુન્હો !

આથી મોંઘી ઉપરતું દબાણ વધ્યું. આસપાસ પોતાનું

કહે તેનું કાષ્ટ નહીં એ દશામાં, અસહાય મોંઘી ગુન્થવાઇને
હુઠવો મૂકીને રડી પડી.

‘હાય હાયરે! અમારી ઉપર ભગવાન રૂથો કે શું?
અરેરે, હવે માઈ શું થશે?’ એમ કકળતી પોલીસ અમલદારો
ને ખૂબ ખૂબ કરગરતી રડતી બચ, અને નશીબને તેમજ
ધન્યવરને દોષ દેતી બચ!

મોંઘીનો ઉ-માદ જતો રહ્યો. અને ‘દેવાનું શું થયું હશે?’
‘માઈ શું થશે?’ એ જ વિચારોથી તેનું માથું ભરાઈ ગયું.

દેવો આડાઅવળા રસ્તે જતાં જતાં સાંજે એક નાનકડા ગામમાં જઈ પહોંચ્યો, ત્યારે થાક અને લૂખથી તે લોથપોથ થઈ ગયો હતો. ક્યાં જવું, શું કરવું કે શું ખાવું એનો એણે કશોજ વિચાર કર્યો નહોતો. સુકાન વિનાના ભરદરીયે એલા ખાતા વહાણના જેવી એની દશા હતી.

ગામની ભાગોળમાંજ એક નાનકડું મંદિર હતું. થાક્યો પાક્યો દેવો સંખ્યા આથમી ગયા પછી કંઈક ડરતો, ગભરાતો ત્યાં આવ્યો, ત્યારે આસપાસ સુનસામ હતું.

પોલિસના ડરના લીધે તેણે આંખો મીચીને આડે રસ્તે ચાલ્યાજ ક્યું હતું. રખેને આ ઝાડની પાછળથી પોલિસ આવે કે પેલી ટેકરીની ઓથેથી વચ્ચે આવીને ઉભો રહે, એ ભયથી તે ગભરાતો હતો. મોંઘીની ચિંતા તો એના હૃદયને કારી જ રહી હતી, એટલે પવનથી પાંદડું ખખડે તો પણ શિકારીના

પંખમાંથી છટકી નાઠેલ હરણુની માફક ચારે તરફ સફાળી દ્રષ્ટિએ જોતો તે દોડતો હતો.

સત્ય સામે અસત્ય બળ ફેલાવે તેમ રાત્રિનો અંધકાર ધીરે ધીરે જગત ઉપર ફેલાતો જતો હતો. સીમમાંથી પશુઓનાં ધણુ અને ખેડૂતોનાં ટોળાં પાછાં વળી ગયાં હતાં, પંખીઓ માળાઓમાં આવી આવીને લપાતાં હતાં, નિર્ધન માણસોને પોતાની બળમાં સપડાવવા મથતા મુડીવાદીઓની માફક બાજ, ધુવડ, ચીખરી જેવાં પક્ષીઓ વનમંડળમાં આમથી તેમ ભેદી સુસવાટા લેતાં નાના નાનાં પંખીઓને પોતાની વિકાળ ચાંચમાં સપડાવી રહ્યાં હતાં.

એ વખતે સંપૂર્ણ સલામતી માનીને દેવો ગામમાં પેટો, અને સહુથી પહેલા જ આવતા મંદિરના ઓટલા આગળ તે થાકનો માર્થો વિશ્રાંતિ લેવા બેઠો.

પણ ભૂખને લીધે એતું માથું ફરતું હતું, આંખે અંધારાં આવતાં હતાં, તરસથી ગળું સુકાતું હતું.

મંદિર છે જાણીને દેવાને કંઈક આશ્વાસન મળ્યું.

ન્યારે પણ તે મંદિરમાં જતો ત્યારે આસ્થાથી ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કરીને પૂણ્ય મેળવવાની ભાવનાથી, અને તેમ કરીને સ્વર્ગના માર્ગ સરળ બનાવવાની વૃત્તિથી પ્રેરાઈનેજ.

પરંતુ આજે તે મંદિરના પ્રવેશદ્વાર સમીપ ઉભો રહ્યો ત્યારે તેના પગ થાક તેમજ જ ભૂખથી લથડતા હતા, તેના હૈયામાં અનેક ભતની ભયની લાગણીઓની અથડામણો થઈ રહી હતી.

દેવો મંદિરમાં પેટો ડરતો ગભરાતો. પોતાના ગામથી

જૂદી જ દિશાએ પરરાજ્યની હદમાં અબણ્યા ગામમાં આવ્યો હતો. એનું સ્નાન હોવા છતાં તે પડછાયાથી પણ ગભરાતો હતો.

જેમ તેમ કરતાં તે મંદિરમાં પેહો. આંગણામાં દાખલ થયો. ખારણા આગળ જ છુટી જગા હતી, તેની જમણી તરફ નાનકડું મંદિર અને સામા બાજુએ એક અડાળીવાળું મકાન હતું. અડાળીની નીચે સામી બાજુએ જ ઉંચા લાંબા ચોટલા ઉપર મૃગતચર્મ અને ચીપીયો પડ્યાં હતાં. તેની ખરાબર સામે વચ્ચેવચ્ચ તાપણી હતી, તેમાં બે લાકડાં ટમટમ સળગી રહ્યા હતાં. આસપાસ રાખના ઢગલા, સળગી ચૂકેલા ગડાકુ અને ગાંબની બળી ગયેલી ચલમોમાંથી નીકળેલી કાળી કાળી ભૂકીઓની ઢગલીઓ અને બે ચાર નાની મોટી ચલમો પડી હતી સળગતાં લાકડાંના ઝાંખા પ્રકાશમાં ખાવાજીનું ખાલી પડેલું આસન માત્ર જણાતું હતું. કોઈ માણસ ત્યાં હતું નહીં.

દેવાએ એ તરફ દ્રષ્ટિ નાંખી, અને દર્શન માટે મંદિર તરફ ગયો.

ગર્ભદ્વારની અંદર ઘીનો એક ઝાંખો દીવો મંદ પ્રકાશ પાડતો હતો. મંદિરમાં રામ, લક્ષ્મણ અને બનકીજીની ત્રણ નાનકડી મૂર્તિઓ હતી.

દેવો તે દ્વાર આગળ ગયો. પાઘડી ઉતારીને એણે માથું નમાવ્યું. મનમાં ને મનમાં તેણે અનેક પ્રાર્થનાઓ કરી મોંઘીની સંભાળ રાખવાની, પોતાને પોલિસના હાથમાંથી બચાવવાની પણ એણે એ ત્રિમૂર્તિ આગળ માગણી કરી; અને મંદિરની પરિઠ્ઠમા કરવા તે આમ તેમ કરવા લાગ્યો.

શ્રદ્ધાથી તે થોડાંક ડગલાં ગયો, ત્યાં તો અડાળીની એક તરફ ખૂણામાં કંઈક ખડખડાટ થતો સંભળાયો.

દેવાનું લક્ષ્ય સામાન્ય રીતે જ તે તરફ ગયું.

તે નજર ફેરવે એટલામાં તો તેના કાને અવાજ અથડાયો.

‘બાવાજી ! બાવાજી !.....’

અવાજ કોઈ સ્ત્રીનો હતો. એ અવાજમાં ગભરામણ અને ખીક બન્ને જણાતા હતાં.

‘ચુપ ! ’

પુરૂષનો કડકશ સ્વર સંભળાયો.

‘મને તમે આમ ફસાવવા...’

અવાજ બહુ ગુંગળાતો હોય તેમ લાગ્યું.

‘મડી સતી છે તે મેં જાનતા હું. અબ સીધી સીધી માની જાતી હું કે...! ’ એટલામાં ચીસ પાડતી એક સ્ત્રી અંદરની ઓરડીમાંથી અડાળીમાં દોડતી આવતી જણાઈ.

એનાં કપડાંનું ઠેકાણું નહોતું. વાળ વિખરાઈ ગયા હતા. સાડી અડધી જમીન ઉપર ઘસડાતી હતી. બેબાકળી એ ચીસ નાખતી ગભરાતી બહાર નીકળી.

પણ તે વધુ આગળ જાય ત્યાં તો તેની વાંસે દોડતો બાવો આવી પહોંચ્યો, અને પોતાના મજબૂત પંખથી તેના

ખભાને જોરથી પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

એના આઘાતથી પેલી સ્ત્રી જમીન ઉપર પટકાઈ પડી.

દેવાએ એ દ્રશ્ય ખરાબર જોયું જોતાં જ એના મનમાં કુતુહલ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ.

સાધુના શરીર ઉપર માત્ર ભરમ સિવાય બીજું કશું નહોતું, માથા ઉપર મોટી લાંબી જટાનું જુથ પાઘડીના આકારે બાંધેલું, કપાળમાં છેક નાકની દાંડીથી માથાના વાળને પહોંચે તેવું લાંબુ-પહોળું, ઘોળું-રાતું તિલક ગળામાં તુળસીના બડા લાકડાનો મોટો કકડો અને કાનમાં તુળસીના બે ઝીણા કકડા લાંબા દોરાથી બાંધેલા લટકતા હતા. બડી રસીનો કકડો તેની કમરની આસપાસ વીંટાળેલો હતો, અને તેની સામે બાંધેલા કપડાની પટીનો લંગોટ એજ વસ્ત્ર માત્ર એના શરીર ઉપર હતું.

દેવો એટલું જાણતો હતો. કે આવા ખાખી બાવાઓ ગૃહસ્થાશ્રમી હોતા નથી, એટલે જે સ્ત્રીને તે સતાવી રહ્યો છે તે એની સ્ત્રી ન જ હોય.

એ પોતાનું કંઈ ભૂલી ગયો, ક્ષણભર એની ભૂખ ને તરસ ઉડી ગયાં પોલિસનો ભય એના મગજમાંથી નાશી ગયો.

એની આંખ આગળ મોંઘીનું જ કલ્પનાચિત્ર ખડું થયું. અને તેની સાથે બાવાના હાથે આઘાત ખમીને પછડાઈ પડેલી સ્ત્રીની તરફ એના હૃદયમાં સમભાવ ઉત્પન્ન થયો.

હતાં ક્રોધપણુ બતતું સાહસ કરવા પહેલાં તે શું અને છે એ જોવા ઉભો રહ્યો.

મંદિરની દિવાલની ઓથે, અંધારામાં એને ક્રોધ જોઈ શકે તેમ નહોતું, પરંતુ અડાળીમાં બનતો બનાવ તે જોઈ શકતો હતો. ચક્રાવી પર શિકાર માટે બાજ તલપે તેમ પેલી પટકાયલી સ્ત્રી ઉપર એ આવો તલપ્યો અને ભય તેમજ ક્રોધથી થરથરતી પેલી બાધ ફરીથી ઉભી થવા બંધ તેટલામાં તો બાવાએ તેની ઉપર બીજો હુમલો કર્યો.

‘રોયા, લંગોટીયા, આવો થઈને મારા જેવી ગરીબ બાઈને ફસાવે...’

ત્યાં તો બોલનારીના મોંઢા ઉપર સન્નગ હાથ પડ્યો.

બોલનારીનો સ્વર રૂંધાયો, હતાં તેના પંખમાંથી છૂટવાના પ્રયત્ન તે કરી જ રહી હતી.

એ દ્રશ્ય જોઈને, તેમજ બાઈનાં છેલ્લાં વચનો સાંભળીને દેવાની ખાત્રી થઈ કે, બાવો બદમાસ છે અને તેણે ક્રોધ નિર્દોષ બાઈને ફસાવીને પોતાની વિષયવાસનાનો ભોગ બનાવવાની બાજ ગોઠવી છે.

અને એની એ કલ્પના સાચી છે તેમ માનવાને દેવાને વધુ વાર થોભવું પણ ન પડ્યું.

તરફડીયાં મારતી બાઈને, પોતાના મજબૂત ભુજબંધથી જકડાતા સાધુએ એક બે વિપલમાં જ તેને મહાત કરી દીધી.

એ જોતાંજ દેવાનું આખું શરીર ક્રોધથી સળગી ઊઠ્યું,

તેની નસેનસ ગરમ બની ગઇ. એની બગૃત થયેલી મદાંધ
સમસમી ઊઠી;

‘બખરદાર સાળા જોગટા !’ સિંહના જેવી ત્રાડ નાખતો
દેવો ઓટલા ઉપરથી કુદી પડ્યો, અને હવામાં ગંગા ઉછાળતાં
એકદમ પેલા સાધુની તરફ ધસ્યો.

એકાએક આ અકસ્માત જોતાંજ બાવો ચમકી ગયો,
અને પોતાની તરફ આવતા દેવા સામે જોતો ઉભો રહી ગયો.

ભૂજ્યો સિંહ શિકાર ઉપર તરાપ મારે તેમ દેવાએ બાવાની ઉપર તરાપ મારીને તેને ગરદનમાંથી પકડી, બિલાડી મોંઢામાં આવેલા ઉંદરડાને હચમચાવી મૂકે તેમ એ મજબૂત બાવાના આખા શરીરને હચમચાવી મૂક્યું.

બાવો એકાદ ક્ષણુ તો આશ્ચર્ય અને ભયથી એકામ બનીને સ્થિર જ થઈ ગયો.

તે તકનો લાભ લઈને પેલી બાઈ સફાળી બેઠી થઈ ગઈ, અને દેવાની પાછળ જઈને જરા દૂર ઉભી રહી.

વાઘના મોંઢામાંથી છૂટેલા શિકાર જેવી તેની દશા હતી. ભયથી અને શીયળ હુંટાવાની ધાસ્તીથી તે એટલી બધી આકુળ બની ગઈ હતી કે દેવાનું આગમન અને તેની મુક્તિ સત્ય બનાવ છે એ પણ એકાએક તો તે સમજી શકી નહીં.

જાણે એકાદ રોમાંચકારી કથા તે સાંભળી રહી હોય અને દુષ્ટ રાક્ષસના પંખમાં ફસેલી કે દેવબાલિકાને, એકાદ દેવબાલ ગગન મંડળમાંથી ઉતરી આવીને બચાવે, અને રાક્ષસના હાથમાંથી છુટેલી બાલિકા ત્યાંથી છટકીને ધૂનતી પેલા દેવાનો આશરો શોધતી ઉભી રહે, એ દ્રશ્ય પોતે જોતી હોય તેવી લાગણી એને થઈ રહી હતી.

સાધુ, બાવળના બડા થડીઆ જેવો કાળો, મજબૂત, ખાંધી દડીનો, આઘેડ વયનો હતો આખા શરીરે ભસ્મ ચોળેલી એથી એનું કાળું શરીર આછું વાદળી રંગ જેવું જણાતું હતું, તેમાંથી ભાંગ-ગાંબના નિશાથી નિરંતર ચકચુર રહેતી લાલચોળ આંખોના ડોળા ધીકતા અંગારા જેવા તગતગતા હતા, એથી એનો દેખાવ વિકરાળ તેમજ વિચિત્ર લાગતો હતો.

તોપણ પાપવાસનાથી ઘેરાઈને પાપકર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થતી વખતે દેવો એને જોઈ ગયો, એથી એના મજબૂત શરીરમાંનો ભીરૂ આત્મા ધ્રુજ રહ્યો હતો.

છતાં એ કંપ ઉપર તેણે થોડાજ વખતમાં કાણુ મેળવ્યો અને ખંધાઈથી દેવાની સામે થઈ જવાની તૈયારીના જુસ્સાથી માથું હચમચાવીને છૂટા થઈ તેની સામે ઉભા રહેતાં તેણે ગુસ્સાનો આડંબર કરતાં બરાડો પાડ્યો.

‘બખરદાર ! તું કેાણુ છે ?’

‘તારો કાળ !’

દેવાએ પણ એટલાજ જુસ્સાથી તેને પડકાર કર્યો.

‘અહીં શું કામ આવ્યો છે ?’

જાણે દેવાની વાત સાંભળી ન હોય તેમ બાવાએ પોતાની પ્રશ્નમાલા ચાલુ રાખી.

‘તારાં પાપકર્મને પ્રકાશમાં લાવવા.’ દેવાએ વધુ જુરસાથી જવાબ આપ્યો.

‘ચલએ, અહીંથી એકદમ ચાલ્યો જ નહીં’ તો નકામો ફસી પડીશ.’

‘બદમાસ, સાધુડા તારી એ ધમકીથી ડરે તે બીજા.’

‘તું ચોર છે...’

‘તું શયતાન છે, સાધુના ઢોંગ નીચે પાપની બળ બિચાવનાર રાક્ષસ છે.’

‘ચુપ કર, નહીં તો...’

‘બરસ કર, જે એક શબ્દ પણ વધુ બોલ્યો છે તો મારી આ મજબૂત ડાંગ, તારા માથા ઉપર પડીને એના ચુરા કરી નાખશે.’

એ શબ્દો બોલતી વખતે દેવાનો જે દેખાવ થયો તે જોઈને સાધુ કંપી ગયો.

દેવાની પાછળ ઉભેલી બાઇ પણ ધ્રૂજી ઊઠી. એ બિચારી એમ માનતી હતી કે આ મજબૂત બાવો જે મારી મદદે આવનારને મારી હડાવશે તો માફ થું થશે ?

એટલે તેણે બારણાં તરફ ચાલવા માંડ્યું.

સાધુના દિલમાં હાથમાં આવેલા શિકારને એમનો એમ ચાલી જતો જોઈને ક્રોધ અને નિરાશાની હોળીઓ સળગવા લાગી, પણ વચ્ચે દેવાને ખડકની જેમ અડગ ઉભેલો જોવાથી નિરાધારની માફક તે ઉભો રહ્યો.

દેવા ઉપર એને પારાવાર ક્રોધ ચડ્યો પણ, એની છેલ્લી ધમકી વખતે દેવાની આંખમાં જે ચમકારો તેણે જોયો તેથી તે બિચારો ગભરાઇ જ ગયો.

‘ઉભાં રહો બહેન હું તમને ઘર સુધી મૂકવા આવું છું.’

દેવાએ બારણા તરફ જતી પેલી બાઇને કહ્યું. અને સાધુ તરફ ફરીને તે બોલ્યો:

‘યાદ રાખજે સાધુડા અત્યારે તો હું તને જવા દઉં છું, પરંતુ તારા આવાં કર્મ ચાલુ રાખીશ તો તને જીવંતો નહીં છોડું જીવંતો!’

દેવો ત્યાંથી નીકળ્યો. ત્યારે સાધુ તેની પાછળ દાંત કચકચાવતો કયાંય સુધી જોઇ રહ્યો.

‘બહેન તમે કયાં રહો છો?’

દેવાએ ઉતાવળે પગલે પેલી બાઇ પાસે આવી પહોંચતાં પૂછ્યું,

‘ભાઈ, હું અહીંની રહેવાસી છું.’

‘આ ગામનું નામ શું?’

‘દેવપર.’

એટલું કહીને પેલી બાઇએ દેવાની સામે જોયું. એને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરતી હતી.

‘ભાઈ, તમે અહીંના નથી?’ તે બાઇએ પૂછ્યું.

‘ના બહેન.’

‘ત્યારે તમે ક્યાંથી આવો છો?’

‘હું તો મુસાફર છું. થાક્યો પાક્યો મંદિરમાં વિશ્રાંતિ લેવા આવ્યો, ત્યાં તો આ પ્રસંગે જોયો, એટલે મને એકદમ ગુસ્સો ચડ્યો અને તમારી મદદે દોડી આવ્યો.’

‘ભગવાન તમારું ભલું કરજો ભાઈ,’ આભારની લગણી સાથે તેણે કહ્યું. ‘જે તમે એક ઘડી મોડા આવ્યા હોત તો...’

‘ખરેખર તમારાં જેવાંઓએ આવે વખતે આટલે ગામથી દૂર આવા એકાંત મંદિરમાં આવવું ન જોઈએ.’

‘ભાઈ, મારા નશીબનો વાંક...’

એટલું બોલતામાં તો અત્યાર સુધી મહામુશીબતે સાચવી રાખેલો એનો આત્મસંયમ તૂટી પડ્યો, અને તેનાથી એકદમ રડી દેવાયું.

એની એ દશા જોઈને દેવાને તેની દયા આવી.

‘ખરેખર !’ તેણે એને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. ‘આમ રસ્તા વચ્ચે રડો નહીં.’

‘ભાઈ...’

એનાથી ઠૂઠવો મુકાઈ દેવાયો.

‘ખરેખર, ખરેખર ! તમે છાનાં રહો, રસ્તામાં આમ કરવું ઠીક નહીં. ચાલો હું તમને તમારે ઘેર પહોંચાડી દઉં, પછી તમે જે કહેવું હોય તે કહેજો.’

‘ભાઈ, લોકામાં હું શું મોડું દેખાડીશ ?’

ગામમાં તેઓ આવ્યાં ત્યારે દેવપરાનાં લોકો પોતપોતાનાં કામમાં ગુંથાયાં હતાં.

ઠામ ઠામ કુતરાંના ભસવાના અવાજ સંભળાતા હતા, ગામડાના ધૂળ અને છાલુવાળા ખડખડા રસ્તાઓ ઉપર અંધારામાં ચાલતાં અપરિચિત દેવો ઠોકર ખાતો અને સહેજ ખળભળાટ થતો, અર્ધા ભૂખ્યાં ખસ અને રોગોથી પીડાતાં કુતરાં કાલાહલ કરતાં હતાં.

દેવો પેલી બાઇ સાથે ગામમાં થોડે સુધી આવ્યો એટલે તેણે કહ્યું:

‘બહેન, હવે તમે જઈ શકશો ?’

‘કેમ ?’

‘કેમકે, હું હવે ગમે ત્યાં રાતવાસો ગાળવા માટે સ્થાન શોધી લઈશ.’

‘એમ તે બને ભાઈ. હવે તો તમે મારા ધર્મના ભાઈ થયા છો. આટલી રાતે હવે તમને અહીંથી જવા નહિ દઉં.’

‘બહેન, મેં બદલો લેવા માટે કશું કર્યું નથી.’

‘અને હું બદલો વાળવા માટે આગ્રહ કરતી પણ નથી. પણ છેક ગામને પાદર આવીને, અબણ્યા ગામમાં આટલી રાતે તમે પાછા જાઓ એ ચાલે ? મંદિરમાં તો હવે તમને સ્થાન મળે તેમ નથી, તો પછી બીજે કયાં જવાના ?’

દેવો એ આગ્રહ આગળ નમી પડ્યો.

પરશાળમાં ઉભો રાખેલો ખાટલો ઢાળી આપીને પેલી બાઈએ બારણું ઉઘાડ્યું અને ઘરમાં જઈને દીવો પ્રકટાવી, એક ગોઠડી લાવીને ખાટલા ઉપર પાથરી આપી, ઠંડા પાણીનો લોટો લાવીને દેવાને આપ્યો.

દેવાએ હાથ, મોઢું ઘોળને પાણી પીને બીજા કાળને ન બોતાં પૂછ્યું: 'કેમ બહેન, તમે ઘરમાં એકલાં છો ?'

'હા ભાઈ, અને તેને લીધે તો મારી આ દશા થઈ...

તે ફરીથી ગદગદ થઈ ગઈ.

'બહેન, તમે વારંવાર એમ ન કરો.' દેવાએ તેને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એને પૂછ્યું: 'તમારું નામ શું બહેન ?'

'ગોદાવરી.'

'ગોદાવરી બહેન, તમને આમ દુઃખી ગતાં બેઠને મને દુઃખ થાય છે.'

'ભાઈ મને એ સાધુડાએ ફસા...' ગોદાવરીએ આંખો લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું.

બહેન આ સંસાર એવો જ છે.'

'પણ મારો સંસાર તો સળગી ઊઠ્યો છે ભાઈ !'

દેવો ગોદાવરીના એ શબ્દો સાંભળી કરુણ ભાવે તેની તરફ બેઠ રહ્યો.

ગોદાવરીએ એ શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો તેથી તેમજ તે વખતે એના મુખમંડળ ઉપર જે નિરાધારીના ભાવ તરવરી રહ્યા તે જોઈને, દેવાને પારાવાર દુઃખ થયું. ગોદાવરીની ઉપર ક્રોધક ભયંકર આક્રંત આત્મી પડેલી હોવી જોઈએ એમ એને લાગ્યું,

‘બહેન, તમારી ઉપર એવું શું દુઃખ આવી પડ્યું છે ?’

દેવાએ તેને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

‘ભાઈ એક સ્ત્રી માટે જે દુઃખ મહાનમાં મહાન છે એ મારે માથે વૃદ્ધી પડ્યું છે.’

ક્ષણભર તે દેવાની સામે કરુણ દ્રષ્ટિએ જોઈ રહી.

અને પછી તે બોલી.

‘મારા પતિએ મારો ત્યાગ કર્યો છે.’

ગોદાવરીની આંખમાં એ શબ્દો બોલતાં આંસુ તરવરવા લાગ્યાં.

‘તમારા પતિ ક્યાં છે ?’

‘અહીં જ.’

‘અને છતાં તેણે તમને છોડી દીધાં છે ?’

‘હા.’

‘શું કામ ?’

‘એની જ મને સમજણ પડતી નથી.’

‘એ તો નવાઇની વાત.’

‘ભાઇ, આ જગત એવી નવાઇઓથી જ ભરેલું છે.’

‘ખરું છે, પણ તમારા જેવાં બાઇનો ત્યાગ કરનાર માણસ કે...’

‘કૃપા કરીને તમે એમને વિષે એક આંકડો પણ બોલશો નહીં.’

‘તમને તો એણે કાઢી મૂક્યાં છે ને?’

‘હા, તેથી શું થયું?’

‘તમે આટલું કષ્ટ વેડો છો, અને તેથી શું થયું?’

‘કષ્ટ વેડું છું તે તો મારા નશીબના દોષે; ગયા ભવમાં મેં એવાં કંઇ પાપ કર્યાં હશે, બાકી તો ભાઇ એ તો નર્યાં દેવ જેવા છે ...’

ગોદાવરીના શબ્દો અટકી ગયા. એતું ગળું ભરાઇ આવ્યું. શબ્દો તેમાંથી નીકળી શકતા નહોતા. શબ્દોતું કામ એના નિશ્વાસે અને આંસુઓએ કર્યું.

‘ખૂદન, દુનિયામાં કાઇ સુખી નથી. ચાલો ત્યારે હવે હું રજા લઇશ.’

દેવો ઊઠવા લાગ્યો. એના દિલને રંજ થયો, અને આવી એકલી દુઃખી બાઇ સાથે રાત વાસો રહેવાનું તેને ઠીક ન લાગ્યું.

‘વળી પાછી તમે હડ કરી?’

‘મને અહીં રહેવાનું ઠીક નથી લાગતું.’

દેવાએ દિલની વાત મોટે કહી સંભળાવી.

‘કેમ? તમને મારે માટે કંઈ વહેમ આવે છે?’

‘નારે ના. એ શું બોલ્યાં બહેન?’

‘ત્યારે?’

‘તમે એકલાં, દુઃખી તમને ક્યાં હેરાન કર?’

‘ભાઈ, એમ માનવાનું કારણ નથી. હું ભલે એકલી ને દુઃખી રહી, છતાં મારા જીવનને બચાવનાર પુરૂષની મહેમાની કરવાથી તો હું હેરાન થઉં તેમ નથી.’

‘એ તમારી સુજનતા.’

દેવો પાછો બેઠો. હવે તેનાથી વધુ રકઝક કરી શકાઈ નહિં.

ગોદાવરીએ ઝટઝટ બે રોટલા કરી નાખ્યા, અને દેવાને જમવા ઉઠાડ્યો.

આખા દિવસનો ભૂખ્યો, થાક્યો દેવો બેઠ્યો.

ગોદાવરીએ તેની આગળ ભાણું મૂકતાં મૂકતાં સંકોચ સાથે કહ્યું.

‘ભાઈ, ગામડામાં અત્યારે શાક-પાંદુરું તો ક્યાંથી મળે?’

‘બહેન, હુંયે ગામડાનો ગરીબ ખેડૂત જ છું. મને શાક પાંદરાની ટેવે નથી. તમે આટલું બધું ઘી, ગોળ અને મરચાં મૂક્યાં છે, તેથી વધુ શું જોઈએ? મારા જેવા માણસને આથી

વિશેષ કદિ મળ્યું નથી ને મળવાની આશાયે નથી. ’

દેવો જમવા લાગ્યો. પણ એના અંતરમાંથી ગોદાવરીની વાત જાણવાનો ખટકો મટ્યો નહોતો.

‘જીન ! ’—

છેવટે એનાથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહીં.

‘કેમ ભાંધ ?’

‘તમને મારો વિશ્વાસ બેસે છે ?’

‘એ શું બોલ્યા ભાંધ ? અબજ્યા હોવા છતાં તમે મારે માટે કેટલું બધું જોખમ બેડયું, અને છતાં એમ કેમ પ્રયો છો ?’

‘હું દુઃખી માણસ છું. તેથી મને તમારું દુઃખ જોધને બહુ લાગે છે, તમારી આવી દશા શા કારણે થઈ. મારાથી તમને કંઈ મદદ થઈ શકે તો...’

‘ભાંધ ! તમારો ઉપકાર. પણ મારા જેવી દુઃખિણીને કોઈ મદદ કરી શકે તેમ નથી. ’

‘તો પણ એક ધર્મની જાહેનના દુઃખની વાત કોઈક દિવસ યાદ કરીને બે આંસુ ટપકાવીને ય સંતોષ માનીશ, તોયે શું ?’

‘બાપુ, મારી વીતક વારતા લાંબી છે. ’

એમ કહીને ગોદાવરીએ પોતાની કબ્જકથા દેવાને સંભળાવવા માંડી.

‘મારા પિતા ધનવાન અને જ્ઞાનદાન છે. અમારી ન્યાતમાં મારા સાસરીયાનું કુટુંબ પણ જ્ઞાનદાન ગણાય છે. એટલે

મારા પિતાએ મને બહુ જ ખર્ચ કરીને પરણાવી. કુદરતે મને કંઈક રૂપ આપ્યું છે, બાપે સારી પહેરામણી આપી, એટલે આવી ત્યારથી જ મારી ઉપર એમની સારી મરજી હતી.

‘પરંતુ કાણુ બાણુ કેમ તે મને જોઈને મારી નાણુંદને પહેલેથી જ મારી તરફ ઇર્ષ્યાની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ.

‘દિકરીનો પક્ષ માતાએ લીધો અને બાંને જાણું મારી વિરૂદ્ધ થયાં.

‘મારી નાણુંદનો સ્વભાવ લગાયક છે, એટલે એને સાસરામાં જોઈએ તેવું સુખ નથી; પણ હું એમના ભાઈની સાથે પરણીને આવી અને એમના ભાઈ મારી તરફ સારો રનેહ રાખવા માંડ્યા, એથી એને મારી તરફ અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ.

‘મારી માતાએ સાસરામાં કેમ સમાસ કરવો તે મને બરાબર શીખવેલું હોવાથી નાણુંદને તેપજ સાસુને ખુશી રાખવા હું હંમેશાં પ્રયત્ન કરતી. મારાં પિયરનાં કપડાંમાંથી એમને પસંદ આવે તે આપતાં પણ મને દુઃખ થતું નહીં.

‘પછી તો હું પિયર ગઈ, અને એમણે બન્ને જાણુંઓએ મારી વિરૂદ્ધમાં મારા પતિના કાન ભંભિરવા માંડ્યાં.’

‘હા.’

‘તેમણે મારી ચાલચલગત તરફ એમના દિલમાં વહેમ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. હું રૂપાળી છું, અને મારા રૂપનું અભિમાન છે, હું એમને અંતરથી ચહાતી નથી, પિયરમાં હતી તે વખતથી હું સારી ચાલની નહોતી, એવી એવી કંઈ કંઈ વાતો એમણે કરી.

‘એમણે એ વાતો પહેલાં તો ન માની, પણ મારા નશીબના વાંકે પાછળથી એમણે એ વાતો સાસી માની. રોજ ને રોજ એકની એક વાતો માણસના કાને પડે, તેની ય અસર તો થાય જ ને ?

‘પછી તો મને સાસરે જ તેડી ન લાવવી એવો ઠરાવ થયો અને મારાં સાસુએ બીજે ઠેકાણે એમનું સગપણ કરવાની વાતો કરવા માંડી.

‘મારા માતાપિતાને કાને એ વાત પડી, તેમણે તપાસ કરી, મારાં સાસુએ તેમ જ એમને સમજાવવા માંડ્યાં, પણ કાંઈએ માન્યું નહીં.

‘ન્યાતમાં મારી આખર ધુળધાણી થઈ ગઈ. એમણે બીજે લગ્ન કર્યાં. તેવું તો કુળવાનોમાં બનતું આવ્યું છે. પણ મારે માથે જે આળ ચડાવ્યું તે તો મારે માટે તેમજ મારાં માઆપને માટે જીવતે મરવા જેવું છે.’

નિશ્વાસ નાખીને વળી તેણે કહ્યું:

‘મારા પિતાએ જ્ઞાતિ એકઠી કરી, પણ ન્યાતે ન્યાય ન આપ્યો. માત્ર મને ભરણપોષણ અપાવવાનો ઠરાવ કર્યો. હું અહીં એથી એકલી રહું છું. પણ એમને સમજાવવાની આશા મેં હજી છોડી નથી. એટલે આજે તમે જોયું તે બાવાના હાથમાં હું ફસી પડી.’

‘એ શી રીતે બન્યું ?’

‘મને એક બાઈએ કહ્યું કે એ બાવો એવી શક્તિવાળો છે

કે, કાંઈ પણ સ્ત્રીને એનો વર છોડી ગયો હોય, તો તે પોતાના મંત્રબળથી એવો બનાવી દે છે કે, સ્ત્રીની જ આંખે તે જોતો થઈ જાય.

‘પણ મને હવે સમજ્યું કે દુનિયા ભરસો કરવા લાયક નથી. મને સાધુની ભલામણ કરનારી ભલી જેવી જણાતી સ્ત્રી એ સાધુગાની સાથેલી હોય, અને બહારથી બગલગત જેવો લાગતો એ સાધુડો નિર્દોષ સ્ત્રીઓને આમ ફસાવતો હોય તેવો કંઈક તાગડો જ છે. પણ ભાઈ હું તો સારું કરવા ગઈ ને આવું થયું...’

એ વાત ચાલતી હતી એટલામાં બહાર કેટલાંક માણસોની ઓલાઓલી થતી સંભળાઈ.

ગોદાવરી તે જોવા બહાર નીકળી; તો પેલા ખાવાને, ગામના મુખી અને બીજા માણસો સાથે એના જ ઘર આગળ આવતાં જોઈને તે બિચારી ગભરાઈ ગઈ.

‘અજ મકાન.’

‘એમ કે ?’

‘હા.’

‘તો પછી ત્યાંજ તપાસ કરો.’

અંદર અંદર વાત કરતાં બાવો, મુખી અને એકાદ બે બીબા માણસો ગોદાવરીના મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા.

‘ગોદાવરી ?’

માંડવીમાંથી જ મુખીએ બૂમ મારી.

‘કેમ ?’

અંદરથી અવાજ આવ્યો.

‘જરા બહાર આવોને.’

મુખીએ ધીરેથી કહ્યું.

ગોદાવરી બહાર આવી.

દેવો હજી જન્મતો હતો.

ગોદાવરીએ ટોળા ઉપર નજર નાખી એમાં મુખી અને બાવા ઉપરાંત એના સાસરાના પક્ષનો પણ એક માણસ હતો.

‘તારે ત્યાં આજે કાંઈ આવ્યું છે?’

જરાક દમામથીજ એના સાસરીઆવાળાએ પૂછ્યું.

‘હા.’

‘કાણુ છે?’ મુખીએ કહ્યું.

‘મારો ધર્મનો ભાઈ.’

‘જેયું?’

સાધુએ ધીરેથી ગોદાવરીના સાસરીયાને એ શબ્દો કહેતાં, બદમાસીથી ડાળી આંખના પાછલા ખુણાને સંકુચિત કરતાં વિચિત્ર ધશારત કરી.

પણ ગોદાવરી મામલો માપી ગઈ હતી એટલે એણે અડગ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

‘ધર્મનો ભાઈ?’

પેલાએ ધમકીભર્યો અવાજ કાઢ્યો.

‘હા, મારો એ ધર્મનો ભાઈ છે.’

‘મેં તમને નહોતું કહ્યું?’

લુચ્ચો બાવો પેલાને ઉશ્કેરવા કંઈક મોટેથી બોલ્યો.

‘ગોદાવરી, ગોદાવરી તું શું કહે છે...?’

‘હું ખરું જ કહું છું.’

ગોદાવરી કાંઈક ગુસ્સાથી જ વચ્ચે બોલી ઉઠી.

અને પછી પેલા બાવા તરફ ફરીને તેણે જ્વમ મારી.

‘લુચ્ચા, બદમાસ નેગટા, નીકળ અહીંથી.’

એક વિપલ તો બધાં અજબ જ થઈ ગયાં. દેવપરામાં એ સાધુતું બહુ માન હતું. આબાલવૃદ્ધ સહુ એની તરફ સન્માનની નજરે જોતું, ઘણા લોકો એને પવિત્ર માનતા, ફેટલાક તેને ચમત્કારિક પણ માનતા અને બધા તેને ભગવાનનો પરમ ભક્ત માનતા.

ગોદાવરીના એ શબ્દો સાંભળીને ક્ષણભર બાવો પણ ગભરાયો. એના પાપી હૈયામાં ભયનો સંચાર થયો, આ બાપ ગભરાય તેવી નથી એમ માનીને, તેતું પાપી દિલ કંપી ગયું.

‘તું આ શું બોલે છે ગોદાવરી?’

મુખી એકાએક સાધુની વહારે ચડ્યો.

‘બાવાજી માટે તું કેવાં વચનો કાઢે છે?’

એના સગાએ તાડુકો કર્યો.

એમાંથી જ બાવાને પોતાનો બચાવ કરવાની તક સાંપડી.

‘મેં આગળથી કહ્યું જ હતું ને કે હું આવીશ તો મારી સામે એ ગુસ્સે થશે.’

બણે ગોદાવરીના શબ્દોથી એને કશું જ લાગ્યું ન હોય તેમ ગંભીરતા સાચવી રાખીને તેણે ઉચ્કેરણી કરી.

‘ખરું છે, ખરું છે, અમારા કુટુંબનું એ રાં...’

‘ખબરદાર એક અક્ષર પણ આગળ બોલ્યા છે તો.’

ગોદાવરી વચ્ચે બોલી ઊઠી.

એ વખતે એનો રણચંડી જેવો દેખાવ જોઈને એનો સાસરીયો પણ ગભરાઈ ગયો.

એણે કદી ગોદાવરીને એવી ગુસ્સે થયેલી જોઈ નહોતી.

‘ગોદાવરી જાહેન, તમારા એ મહેમાનને મારે જેવો પડશે.’

મુખીએ કંઈક સ-તાના દમામથી કહ્યું.

એ વખતે જ જમી રહેલો દેવો અંદરના ખંડમાથી માંડ-વીમાં આવ્યો.

દેવાને જોતાંજ ખાવાની પ્રત્યેક નસમાં ભયનાં સસલાં દોડવા લાગ્યાં.

‘આ એ જ માણસ.’

દેવો પહેલ કરે તે પહેલાં ખાવાએ હીંમત એકઠી કરીને પેલાઓને ખતાવવા દેવા તરફ આંગળી કરી.

‘શું છે ? ભાઈ !’

દેવાએ મુખી તરફ જોઈને પૂછ્યું.

ગોદાવરીના મહેમાન તરીકે તમે આવ્યા છો ?’

‘હા, મને એ બહેને મુસાફર માનીને રાતની રાત આશરો આપ્યો છે.’

‘જેયું...?’

સાધુએ ધીમેથી ગોદાવરીના સગાને એમ કહેતાં પગથી એના પગની આંગળી કચરી, અને બદમાસોની દબે ડાબી આંખનો ધસારો કર્યો.

‘તમારી એ બધી સફાઈ રહેવા ઘો.’

ગોદાવરીના સગાએ જરાક મિઝમિઝી કહ્યું.

‘મુખી ?’

અને પછી મુખી તરફ ફરીને એણે જ્વમ મારી.

‘તમે આ માણસને પકડો...’

‘પણ શા માટે ?’

ગોદાવરી વચ્ચે બોલી ઊઠી.

બાવાએ મુખીની સામે ઇશારત કરી, ગોદાવરીની તરફ એનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

‘મારી એની સામે ફરીયાદ છે.’

‘શા માટે ?’

ગોદાવરી ફરીથી બોલી ઊઠી.

‘ચુપ કર.’ એનો સગો તાફકી ઉઠ્યો. ‘શરમાતી નથી ?’

ત્યારનો બોલ તો નથી એટલે વચ્ચે ક્યારની ટકટક કરે છે ?
રાં...લુચ્છી,'

‘જેમ તેમ લવારા બંધ કરો, નહીં તો કશું સાંભળવું
પડશે.

ગોદાવરીએ સિંહલુની માફક ગર્જના કરી.

આમ ધમાધમી થતી સાંભળીયે આસપાસથી ફેટલાંક
પાકોશીઓ આવીને ટોળે વળવા માંડ્યા, તેમ તેમ બાવાના પગમાં
જેર આવ્યું. અંધશ્રદ્ધાળુઓની જમાતની અજ્ઞાનતા અને
ધર્મધેલછા ઉપર એનો સઘળો આધાર હતો, અને દેવપરાના
જેટલા ભોળા માણસો વધારે એકઠા થાય તેમાં એ પોતાનો
વિજય જોતો હતો.

‘આ જોગટાને અહીં કાણુ લાવ્યું છે ?’

ગોદાવરીએ મુખીને પૂછ્યું; અને મુખી કંઈ પણ જવાબ
આપે તે સાંભળવા શોભ્યા વિના તેણે બાવા તરફ ફરીને કહ્યું :

‘બદમાસ, પાણ, લુચ્છા નીકળ અહીંથી, નહીં તો ધકકા
મારીને કાઢીશ, શરમ નથી આવતી તને અહીં આવતાં ?’

‘જેયું ? જેયું ?’ સાધુએ ટાળાનાં માણસો સામે જોઈને
દયામણુ દેખાવ કરતાં કહ્યું.

‘ચાલ નીકળે છે કે નહીં ?’

ગોદાવરીએ ફરીથી ગર્જના કરી.

‘તમારે બાવાજીની સાથે બોલવાની કશી જરૂર નથી.’

મુખીએ ગોદાવરીને કહ્યું.

‘ નેયું ? ’

બાવાએ આમતેમ આંખો ફેરવતાં કહ્યું : અને એકઠાં થતાં દોઢો કુતુહલતાથી ‘ શું છે ? શું છે ? ’ એ પ્રશ્નો અંદર અંદર પૂછવા લાગ્યાં.

દેવો અત્યાર સુધી આ બનાવ મુંગો મુંગો બેયાં કરતો હતો. તે એટલી વાતચીત ઉપરથી, તેમજ બાવાની હાજરી ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિ પામી ગયો હતો.

સિંહની અદાથી તે આગળ આવ્યો, અને મુખીની સામે અંગારઝરતી દ્રષ્ટિ ટાંકી તે બોલ્યો :

‘ કેમ ભાઈ, આપ કાણુ છો, અને આ બધું શું ધાંધલ છે ? ’

‘ હું દેવપરાનો મુખી છું... ’

‘ અને હું આ બાપનો સગો છું... ’

‘ વાહ, અને આ નેગટો કાણુ છે ? ’ મેઘગર્જના વખતે સિંહ તાડુકે તે રીતે દેવો તાડુક્યો.

‘ એ ઇ... ’

ગોદાવરીનો સગો બોલી ઉઠ્યો.

‘ અમારા ગામનો એ પવિત્ર સાધુ છે એના સંબંધમાં બે કશુંયે આધું પાછું બોલ્યો છે તો તું તારી વાત સમજ્યો. ’

‘ આ બાવો પવિત્ર છે એમ ? ’ દેવાએ કટાક્ષથી પૂછ્યું.

‘હા, અને તમને તમારા પાપી કામોના પડકાર રૂપ પણ
એ જ છે, તેને લીધે કદાચ તમને...’

‘શું કહ્યું ?’

‘ઓય ઓયરે મા ! ‘આ શું ?’ દેવો અને ગોદાવરી
એકી સાથે બોલી ઊઠ્યાં.

એ વાત સાંભળીને પ્રેક્ષકામાંના અનેક માણસોએ મન-
ગમતી કદ્દપનાઓ કરવા માંડી.

‘એમ કે ? આ બાવાએ તમને એ કહ્યું કેમ ?’

એકકે એક શબ્દ ઉપર વજન મૂકતો દેવો એ વાક્ય
બોલ્યો એને પછી મક્કમ પગલે આગળ વધતો તે સાધુ પાસે
ગયો.

વિજળીનો ચમકારો થાય તેટલા વખતમાં તે તેની પાસે
જઈ પહોંચ્યો, અને સાધુ સાવધાન થાય તે પહેલાં તે એને
દાઢી પકડીને સખત આંચકો મારતાં તાડક્યો.

‘બોલ, સાળા બેગટા ! તું શું કહે છે ?’

પોતાના ગામના પવિત્ર સાધુની એ દશા જોતાંજ આસ-
પાસ ઉભા રહેલા લોકોમાં ભય, ક્રોધ અને તિરસ્કારની લાગ-
ણીની સહુસણાટી ફેલાઈ ગઈ. બધાં એ દશામાં સ્તબ્ધ બની
ગયાં.

‘જેયું ? જોયું ?’ કરતો બાવો તરફડીયાં મારવા લાગ્યો.
પણ અત્યાર સુધી મૌન ધારીને ઉભેલા દેવાના સર્વાંગમાં હવે

કોપના ભડકા સળગી રહ્યા હતા, તે બહારવટીઓ તો ૭
ચૂકલો જ હતો. મરણનો ભય એણે પાછળ મૂક્યો જ હતો.

તેણે બહારવટીઆને છાજતા શૌર્યથી એક મુકડો ઉંચક
ખાવાના જડખા ઉપર લગાવ્યો.

અને ફરીથી તેણે બૂમ મારી:

‘બોલ, સાળા લુચ્છા સાચી વાત બોલ નહીં તો મ
ગયો સમજજે.’

ચૂંટી કાઢેલાં ઉત્તમ પુસ્તકો.

વિશાલબા (પ્રેમત્રિકોણની નવલકથા)	૨-૮-૦
કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એમનું	
જીવન અને કવન	૨-૮-૦
સમાજવાદ અને સહકારદ્વારા સર્વોદય	૨-૦-૦
વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ	૨-૦-૦
શ્રી દેવી (ખંડીમબાણુ)	૩-૦-૦
હું ને મારી બા (સુશીલ)	૦-૧૨-૦
પ્રભાતના રંગ (વિજયરાય વૈવ)	૨-૪-૦
કુલલદમ્પતી કમળા (ખંડાળી નવલકથા)	૧-૪-૦
દ્રષ્ટાંત શતક	૧-૨-૦
અસરા (મન્દુલાલ ગાંધી)	૧-૦-૦
આલબેલ (કચ્છસનદાસ માણેક)	૧-૮-૦
મહોબતને માંડવે ,,	૧-૦-૦
સંસાર વિલ્લવ (કેશવ હ. શેઠ)	૧-૦-૦
અધુરું અંગ	૦-૧૨-૦
ખ્યાની આગ	૧-૦-૦
ખેડશી	૧-૦-૦
વીકરેલી ગાય (બગીરદાર વિ)	૧-૦-૦
લીલાદેવી	૨-૮-૦
શૃંગાર ત્રિવેણી	૧-૪-૦
સ્વાતિ	૧-૮-૦
મુકુલ	૧-૦-૦
રસિયો જીવ (સૌજન્ય)	૩-૮-૦
દીલનાં ડંખ (નવલકથા)	૨-૮-૦
નિન્દગીના ખેલ (પનાલાલ પટેલ)	૨-૮-૦
ભારતીય સ્વરાજ્ય	૪-૮-૦
ખેડાની લડત (ગાંધીજી)	૦-૮-૦
અસહકાર ,,	૨-૮-૦
મારો જ્વેલનો અનુભવ (ગાંધીજી)	૧-૮-૦
અન્ય દેશોમાં અસહકાર	૦-૬-૦

નરું સાહિત્ય

લગન સાધના

હિન્દીની ઐષ્ટ વાર્તાઓ	સુરમા
હરીલાં દર્દોનાં ઉપચારો	દેશવટો
મહારાજ્યોની યુધ્ધ શક્તિ	અપજ્ઞા
વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ	વારસદાર
ક્રાંતિની ઝાલરી	ગોદ
પરાજિત પ્રેમ	આશ્રપાટી
કવિવર ટાગોર	નયના
સમાજવાદ	વિશાલખા
વિશ્વયુદ્ધને પગલેપગલે	ભાતીય રોગો
પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	દીલના ડંખ
વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ	શોધને અંત

નૂતન કામવિજ્ઞાન

આજે જ વસાવીને વાંચો

પ્રી. શાંતિલાલની કૃપાથી

બુક્સેલર્સ પબ્લિશર્સ ★ ૮૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૪.

